

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

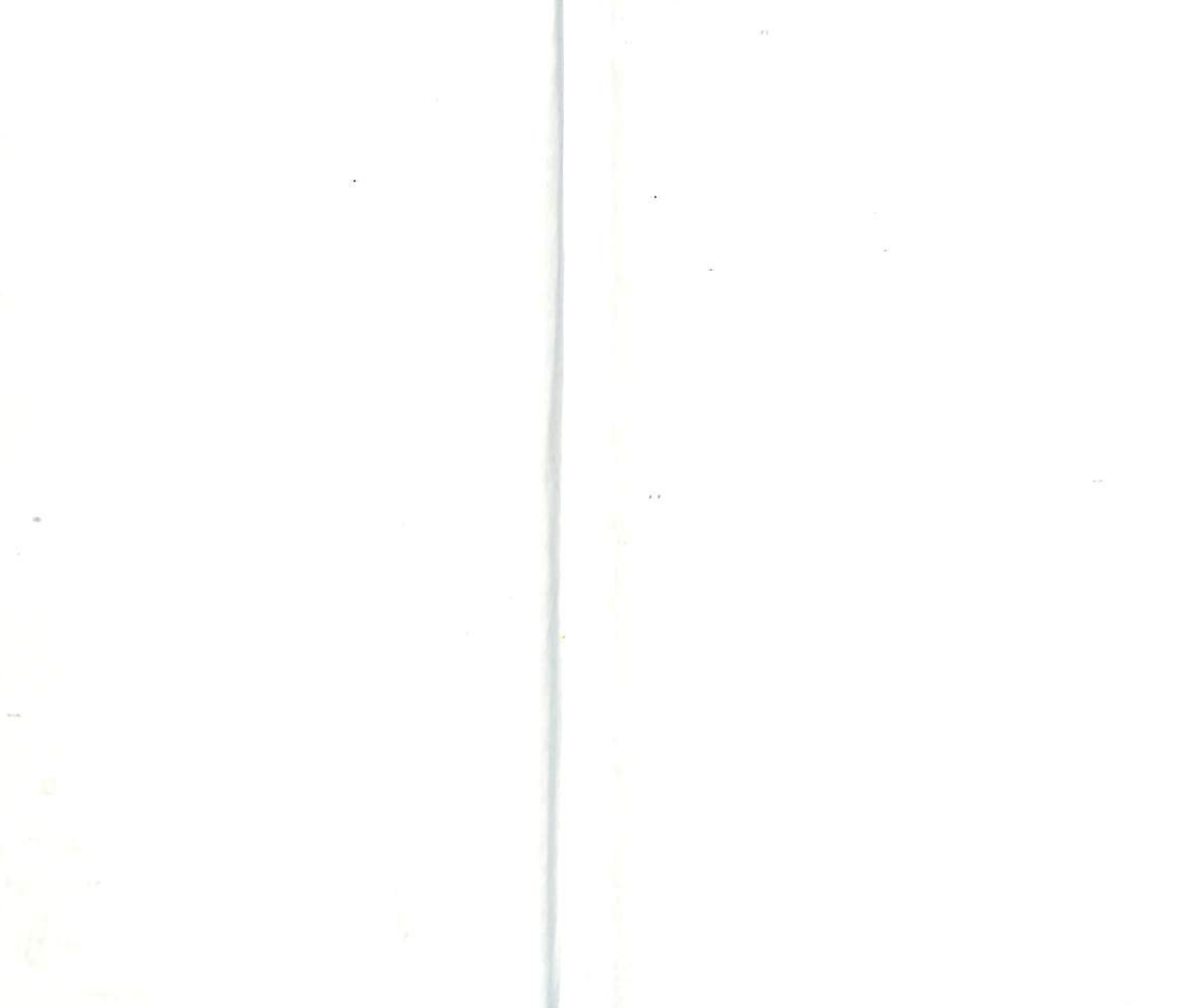
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

910.4

U-52

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԶԲՕՍԱԼԻ

Տ Ե Տ Բ Ը Կ Ն Ե Բ

Ժ.Օ.

ՓԵՌՆԵՆԻ ԳՈՐԳԷՑ

Կ Ա Մ

ՄՆԻՍԻԿՈՅԻ ՆՈՒՈՒՒԼԸ

ԻՐԵՒ ԸՆԴՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԻՍԵՓ. ԿՈՂՄԻՈՍԻ

ԱՇԽԱՏԱՄԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ն. ԿԳՆՄԵՅ ՍԻՊԻԼԵՆ

ՄԻԹ. ՈՒԽՏԻՆ ՐԱՅԻ ԳՐ.

ՀԵՏ. Բ. 7/Մ1-1922

Մ. Ա. ՄՅՈԼԻՉՆԻ Ե.
Հառն 4 Մարտի 1922
Մ. Ա. ՄՅՈԼԻՉՆԻ

Վ. Ի. Ե. Ն. Ն.

ԳԱՇՏԳԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՒՄ ՎԱՆՔԸ

1851 ՌՅ.

910.4

U-52

21520

910.4
U-52

10 NOV 2011
73

ժ.

Վրացական Բնակաց Գաղմառնութեան ու պարիզ:

Սպանիացիք Սեպտեմբերի 23ին Դլասգալա քաղաքը մտան՝ նոյն Հասարակապետութեան երկիրը մտնելէն 34 օր ետքը: Բնակիչները զիրենք շատ սիրով ընդունեցան: Պատերազմին դադրելը Սպանիացւոյ խիստ հարկաւոր էր, որովհետեւ շատ խեղճ վիճակի մէջ կը գտնուէին. առ քիչուոր բանակին՝ այնչափ հաղարաւոր թշնամեաց դէմ դնելու համար կրած աշխատութիւնը չափէն աւելի ծանր էր. աւելն իրիկուն զինուորաց կէտը պահպանութիւն կ'ընէր, քնացողներն ալ զինաւորեալ կը պառկէին, որպէս զի նշան մը տրուելուն պէս՝ կարող ըլլան առանց ժամանակ կորսնցընելու իրենց կարգը մտնել:

Շատերը վերաւորուած էին. ոմանք՝ որոնց մէջ էր նաեւ Գորդէզ, օգերուն փոփոխութենէն հիւանդացած էին, քանի մը հոգի ալ նոյն հիւանդութիւններով մեռած էին: Երբեմն կերակուրնին կը հատնէր եւ ամենէն հարկաւոր եղած բաներն ալ կը պակսէր. մինչեւ իրենց վէրքերը դարմանելու համար եղ չդտնելով՝ մեռած Ամերիկացւոց եղէն կը գործածէին: Աս սաստիկ նեղութենէն՝ զօրքերը սկսան տրտնջալ եւ թշնամեաց բազմութիւնն ու քաջասորտութիւնը տեսնելով՝ քիչ մնաց որ կը յուսահատուէին: Գորդէզ իր բոլոր ճոխութեամբն ու սովորական ճարտարմտութեամբը հազիւ զօրաց վճատութեան առջեւը կրնար առնել ու իրենց թշնամեաց սկարութիւնը ցուցնելով՝ քաջալերել: Աս վճատութեան վրայ զօրքը Գլասգալացւոց հպատակելը լսելով ու քիչ մը ետքը յաղթանակաւ անոնց քաղաքը մտնելով՝ վախերնին բարբոսին ցրուեցաւ. աւելն կրած աշխատութիւննին մուսցան եւ անանկ արիացան, որ մտքերնին դրին թէ անկէ ետեւ ամեն

ԿԻՆ

նելին Ամբրեկայի աղջ մը իրենց զէնքերուն զօրութեան դէմ չիկրնար դնել:

Գորդէղ իր զօրքերուն հանդիստ տալու համար 20 օր Գլասգալա մնաց. Նոյն միջոցին միանդամայն իր նպատակին հասնելու հարկաւոր եղած գործքերուն պատարեցաւ: Քաղքին մեծերուն հետ տեսնուելով՝ Մեքսիկայի վեճակին ու Մոնդեղումային բնութեան վրայ տեղեկութիւններ առաւ: Տեսնելով որ Գլասգալայցիք՝ Մեքսիկացոց արտաքոյ կարգի թշնամութիւն ունին, ուղեց աս բանս իր վախճանին բանեցնել, անոր համար ջանաց որ անոնց վստահութիւնը վատարկի: Ասիկա դիւրաւ ալ յաջողեցաւ, որովհետեւ Գլասգալայցիք իրենց բնական թեթեւամտութեամբը, որն որ նաեւ ամէն վայրենի աղջերուն բնական է, արտաքոյ կարգի ատելութենէն՝ մէկէն ի մէկ սաստիկ սիրոյ ու բարեկամութեան փոխուած էին: Ամէն տեսած բաներնին զերենք կ'ապշեցնէր. եւ մտքերնին դնելով որ օտարականք երկնային էակէ մը յառաջ եկած են, անոնց ամէն բաղձանքն անմիջապէս կը կատարէին: Ուստի ուղեցին որ Գորդէղին արշաւանքին՝ իրենց բոլոր հասարակապետութեան ուժովն օգնեն եւ անոր հետ մէկտեղ Մեքսիկոյ երթան:

Գորդէղ կրօնական պարտաւորութեանց ալ միտ դնել ուղելով՝ իր բնակարանին մէջ մատուռ մը կանգնած էր, ուր ամէն օր պատարագ կը մատուցուէր Գլասգալացոց գլխաւորներուն առջեւը, որոնք յարգութեամբ եւ զարմացմամբ կը դիտէին ու հետաքրքրութեամբ ամէն արարողութիւններուն միտ կը դնէին եւ անոնց վրայ կը զարմանային: Գորդէղ աս իրենց յարգութիւնն ու զարմանքը տեսնելով՝ ուղեց զերենք համողել որ կուց պաշտօնը թողուն եւ քրիստոնէից Աստուածը պաշտեն: Բայց անոնք իրենց նախնեսցը կրօնին մէջ շատ յամառ ըլլալով՝ չէին

կրնար դիւրաւ իրենց կուռքերէն հրաժարիլ. միայն զհնչելու համար պատրաստուած դերիսներն աղաւթող տուին: Գորդէղ ասով գոհ չեղաւ, ուղեց որ իրենց կուռքերն ալ կործանեն, յուսալով որ Զեմբոալա եղածին պէս հոս ալ կը յաջողի: Բայց իր ասանկ բռնութեամբ գործելն՝ անխափանութիւն ու անկարգեւանդ էր, եւ եթէ Հայր Օլմետոն զինքը համոզեցնելով ետ չկեցընէր, անշուշտ չափը շատ պիտ'որ անցընէր: Նոյն իմաստուն քահանան իրենց ցուցուց որ Զեմբոալա ըրած բռնութիւնը գովելի բան մը չէր. որովհետեւ աւետարանին վարդապետութեանցը համոզման գործելու համար՝ ամէն բան աղատութեամբ ու սիրով, բարի օրինակով եւ համոզեցնելով պիտի ըլլայ. Այսպիսի բռնութեամբ կրնաք, կ'ըսէր, կուռքերը կործանել, բայց ան բռնութեան դառն յիշատակը սրտերնուն մէջ կը մնայ ու զերենք աւելի կը խոստացնէ: Գորդէղ աս խօսքերէն համոզուեցաւ եւ տուած խրատները մտիկ ընելով՝ իր նախանձախնդրութեան սաստկութիւնը չափաւորեց: Նոյն օրէն սկսեալ՝ կը ջանար զերենք քաղցրութեամբ համոզել ու դարձի բերել. շատ անգամ խօսքի մէջ քրիստոնէական կրօնին աղէկութիւնները՝ կուսպաշտներուն անգութ ու անմտական սովորութիւններուն հետ կը համեմատէր, որպէս զի անոնց անպիտանութիւնը ցուցնէ:

Սպանիացիք Գլասգալա չմտած՝ Մոնդեղումային կողմանէ դեսպաններ եկած Գորդէղին իմացուցած էին որ թաղաւորը յանձն կ'առնէ հետերնին տեսնուել եւ իրենց խրատ կու տայ որ Գոլուլա երթան, ուր որ իրեն հրամանացը համեմատ սիրով ընդունելութիւն կը գտնեն: Արդ երբ որ զօրքերը բաւական հանգչեցան ու զօրացան, Գորդէղ Գոլուլա երթալու միտքը յայտնեց: Բայց նոր դաշնակիցներն աս խորհրդին սաստիկ դէմ դրին. Գոլուլայցիք, կ'ըսէին,

խաբէբայ ազգ մին են եւ Մոնղեզու մային հրամաններուն կուրորէն կը հնազանդին: Սակայն Գորդէզ իր որոշմանը վրայ հաստատուն կեցաւ. մէյ մը՝ դեսպաններուն կամքը հաճելու համար, մէյ մ'ալ՝ իր դաշնակիցներուն ցուցնելու համար, որ անոնց աչքին զօրաւոր երեւոյղ թշնամիներէն՝ ինք ամենեւին չեմտանար: Երբեք առնելու իրեն տրուած զօրքերուն մէջէն ալ՝ միայն վեց հազար հոգի առաւ: Այսչափ քիչ զօրք առնելուն վախճանն ան էր՝ որ իր բնթացքին արդեւք չըլլան. միանգամայն ան ալ կը դիտէր որ եթէ անոնք Գոլուլացոց կողմն անցնելու ըլլան նէ, ամենուն դէմ ալ պատերազմելու կարողութիւն ունենայ:

Գոլուլա քաղաքը՝ Գլասգալայէն հինգ փարսան հեռու էր եւ բոլոր Մեքսիկացոց նուիրական քաղաքն ու աստուածոց գլխաւոր բնակութեան տեղը կը սեպուէր: Հոս գլխաւոր ուխտատեղին էր եւ նոյն տեղը Մեքսիկոյէն աւելի մարդազոհ կ'ըլլար: Գուցէ Մոնղեզու մային՝ օտարականները հոն խրկելուն դիտաւորութիւնն աս ըլլայ որ աւելորդապաշտութեամբ կը կարծէր թէ ան քաղաքը նուիրական եւ աստուածոց սիրելի տեղ մ'ըլլալով՝ աստուածներուն բարկութիւնը դրդուի եւ ան յանդուգն մարդիկներէն իրենց վռէժն առնուն. կամ թէ հոնտեղը աստուածներուն աչքին առջեւ եւ անոնց պաշտպանութեամբն աւելի դիւրութեամբ կարող ըլլայ զանոնք ջարդել ու ջնջել:

Գորդէզ իրիկուան դէմ Գոլուլա մօտիկցաւ ու պզտիկ վտակի մը քով բանակ դրաւ, որովհետեւ քաղաքացոց դիտաւորութիւնը չիմացած՝ գիշեր ատեն ներս մտնելը խեղճ չէր: Քիչ մը ետքը քրմերն ու քաղքին գլխաւորներն անոնց դալուստը բարեւելու եկան եւ իրենց քաղաքն ընդունելու յօժարութիւննին ցուցուցին. Բայց դաշնակից զօրքը չենք

կրնար ներս ընդունիլ, ըսին, որովհետեւ մեր հին թշնամիներն են: Գորդէզ իրենց աս խնդիրքին ամենեւին չնկատցաւ եւ երկրորդ օրը՝ դաշնակցոց զօրքը քաղքին պարսպին մօտ տեղաւորելով՝ ինք իր սեպհական զօրքովը ներս մտաւ: Առջի օրերը շատ խաղաղութեամբ անցուցին. քաղքին մեծերը միշտ կը ջանային որ անոնց պաշարը հոգացուի: Բայց շուտ մը Գորդէզ իր արթնութեամբն սկսաւ քաղաքացոց բնթացքին մէջ փոփոխութեան նշաններ դիտել, որմէ միտքը տարակոյտ ինկաւ որ չըլլայ թէ մասնութիւն մ'ընեն, ինչպէս որ իր դաշնակիցները յառաջագոյն դուշակած էին. կամայ կամայ պաշար բերելն ալ դադարեցուցին, եւ Սպանիացիք իրենց հարկաւոր եղած բաները հաղել մեծ դժուարութեամբ կրնային հոգալ: Նոյն միջոցին Գլասգալացոցմէ երկու հոգի ծպտեալ զդեստով քաղաք մտան Գորդէզին իմացուցին որ քաղքին մէջ Սպանիացոց թաղին մօտիկ փողոցներուն մէջ պատնէշներ ու թեթեւ մը ծածկուած փոսեր տեսան, որոնց տակը ցիցեր հաստատած էին, որ ձիաւորները վրայէն քայլելու ժամանակ մէջն իյնան: Երանգամայն ըսին որ ամէն իրիկուն քաղքէն դուրս շատ մը կանայք ու տղաք կը հանեն, եւ տաճարին մէջ վեց տղայ զոհած են, որն որ պատերազմական երեւելի գործողութիւն մը սկսելուն նշան ու պատրաստութիւն է: Արջպպէս իմացուցին որ տանիքներուն վրայ շատ քար ու նետ կը պատրաստեն, որպէս զի օտարականները բոլորովն ջնջեն:

Աս պատմութիւններէն ու լուրերէն՝ Գորդէզին կասկածներն արդէն մեծցած էր. մէյ մ'ալ Մարինային ձեռքովն ամէն բան ստուգութեամբ իմացաւ: Հոնտեղաց աղետական պառաւ կին մը՝ Մարինային վրայ սէր կապելով՝ անոր շատ աղաչեց որ Սպանիացիները թող տայ ու իր տունը պահուտելով՝ ան

օտարականաց պատրաստուած վտանգներէն ազատի: Մարինա անոր խօսքերուն հաւանութիւն տալ ձեւացընելով եւ իրեն ցուցուցած սիրոյն շնորհակալ ըլլալով՝ Գորուլացոց միտքն աղէկ մ'իմացաւ: Տեղեկացաւ որ 20,000 Մեքսիկացիք մօտերը պահուելուամբ եւ արդէն վեց հազար հոգի քաղաք մտած՝ նշանի մը կը սպասեն եղբոր որ քաղաքացոց հետ միանալով՝ օտարականները ջարդեն ու ջնջեն: Մարինա ասոնք իմանալէն ետեւ՝ իր հազուադիւտ ինչքերն ու զարդերն առնելու պատրուակով Գորդէղին եկաւ եւ ան լուրերն անոր հաղորդեց: Սպարապետը շուտ մը ան պառաւր բռնել տալով՝ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն առաւ: Ետքը հրաման տուաւ որ գլխաւոր քրմերէն իրեն երեք հոգի բերեն: Գորդէղ անոնց նենդութիւնն երեսնին զարկաւ եւ ունեցած դիտուորութիւնն յայտնեց: Ասոնք Սպարապետին իրենց գաղտնի դաւակցութիւնը գիտնալուն վրայ զարմանալով ու զանիկա բարձրագոյն էակի մը տեղ դնելով՝ դաւաճանութիւնն յարանալու համարձակեցան, ամէն բան հաստատեցին եւ միանգամայն յայտնեցին որ բոլորը Մանդեղուցիին գլխոյն տակէն է: Գորդէղ զանոնք ապահով տեղ մը պահել տալէն ետքը՝ իր պաշտօնակալները ժողովեց խորհուրդ բրաւ, եւ անոնց հետ որոշեց որ սաստիկ եղանակաւ մը իր վրէժխնդրութիւնը ցուցընէ:

Վաղքին մեծերուն ըսաւ որ ինք երկրորդ օրը ձամբայ պիտ'որ ելլէ, ուստի եւ զօրաց համար հարկաւոր եղած պաշար ուղեց, նոյնպէս իր կահ կարասիքը կրելու մարդիկ եւ երկու հազար ալ զինուոր: Անոնք պաշարին ու բեռնակրաց համար դժուարութիւններ հանեցին. իսկ զինուորները տալը սիրով յանձն առին: Գորդէղ գաշնակցաց հրաման տուաւ որ դիշերը զէնքերնին առած կենան եւ աւտուան դէմ պարսպին մօտիկնան, որ առջի հրազենքի նշանը

լսելուն պէս՝ դան իրենց հետ միանան: Աս ընելէն ետեւ՝ Մեքսիկոյի ղեկավանները կանչեց եւ գաղտնիք մը յայտնելու պէս՝ անոնց զուցեց որ Գորուլացիք մեղի դէմ դաւաճանութիւն կը խորհին, եւ իրենք զիրենք չատագովելու համար՝ այնպէս կը ձեւացընեն որ աս բանս կայտեր հրամանաւր կ'ընեն, որուն ես չեմ կրնար հաւտալ: Գետպաններն ասմատնութիւնը չգիտնալ ձեւացուցին:

Երկրորդ օրը կանուխ բեռնակիրներէն քիչ հոգի եկան ու քիչ պաշար բերին. անոնց ետեւէն ալ զինուորներ կու գային: Գորդէղ նոյն զօրքերն իրարմէ բաժնեց եւ Սպանիացոց մէջ զանազան տեղեր դնելով՝ ապսպրեց որ վրանին զուշութիւն ընեն: Ետքը ձի հեծնելով՝ զանազան պատրուակներով ցեղապետներն իրեն կանչեց եւ Մարինային ձեռքն իրենց իմացուց թէ նիւթած դաւաճանութիւնն իմացած է ու միտքը դրած է որ սաստիկ պատժէ: Հիմա պիտի իմանաք որ, ըսաւ, սրչափ աւելի աղէկ կ'ընէիք, թէ որ խաղաղութիւնը հաստատուն պահելու ըլլայիք: Աս խօսքը ըսելուն պէս՝ հրացան մը պարսպուեցաւ. անմիջապէս Սպանիացոց հետեւակ զօրքն իրենց մէջ բաժնուած Գորուլացի զօրաց վրայ ինկան, որոնք թէպէտ սաստիկ ջանացին մէկտեղ միանալու, բայց անկարելի ըլլալով՝ չարաչար ջարդուեցան. Սպանիացոց կատուութենէն՝ միայն քիչ մը մարդիկ պարսպին վրայէն ցատքելով կրցան ազատիլ:

Վաղքին հետեւակ զօրքը քաղքին գլխաւոր փուղոցը դարձաւ, առաջնորդ ունենալով գաշնակցաց մէջէն զանոնք՝ որոնք դարանները տեսած էին: Պատերազմողներուն վայնասունը լսելով՝ դուրսը կեցող Մեքսիկացիներն ալ աճապարած քաղաք մտած էին, որ Գորուլացոց օգնեն, եւ եկած հրապարակի մը մէջ կեցած էին, որուն քովերը տաճարներով բոլորած էր. ասոնց մէկ մասը տաճարին աշտարակներ

րուն ու որահներուն մէջ մասն ամբացան, մէկալ մասն ալ թշնամոյն վրայ յարձակելու պատրաստուեցաւ: Պատերազմը սկսելու ժամանակ Գլասդալացիք զիրենք կռնրկի կողմանէ պաշարելով՝ աս յանկարծական յարձակմամբ բոլորովին շփոթեցին: Ասանկով Սպանիացիք եւ իրենց դաշնակիցները սկսան անխնայ ջարդել թշնամիները, որոնց հաղել մէկ մասը տաճարներուն մէջ կրցան փակել: Գորդէզ աս տաճարներուն գլխաւորին մօտիկնալով՝ Մարինային ձեռքն ըսել տուաւ որ եթէ անձնատուր կ'ըլլան նէ՛ թողութիւն կու տայ. բայց աս ազդարարութիւնն օգուտ մը չընելով՝ տաճարին կրակ տուաւ եւ ամէնն ալ բոցերուն զոհ եղան: Պատմիչները կ'ըսեն որ միայն մէկ հողի մը կամօք անձնատուր եղաւ: Արիւնը հեղեղ պէս ճամբաները կը վաղէր. մեռնողներուն աղաղակն ու կատարութիւնը ստորագրելու բան չէ: Աւերջապէս պատերազմը դադրեցաւ, որովհետեւ թշնամի չմնաց, կ'ըսէ Սոլես: Գաշնակիցները քաղքին մէջ տարածուեցան, ուր որ ամէն տեսակ չարիք գործեցին. երկու օր ետքը կտորածն ու աւարտութիւնները հաղել դադրեցան: Նոյն սոսկալի կուռին մէջ վեց հազար Գորլուացիք ու Մեքսիկացիք մեռան. Սպանիացիներէն մեռնող չեղաւ. բայց դաշնակիցներէն բաւական մարդ մեռաւ: Սպանիացիք իրենց տեղերը քաշուեցան, իսկ Գլասդալացիք քաղքին ուրիշ կողմերը կեցան:

Ամէն բան լմննալէն ետեւ՝ Գորդէզ ցեղապետներն ու պատերազմի մէջ բռնուող գերիներն առջեւը կանչելով՝ խնայուց որ իր վեժեխնորութիւնը լմննցած ըլլալով՝ զանոնք ազատ թող կու տայ եւ ընդհանուր թողութիւն կը շնորհէ, որն որ հանգիստի հրատարակուեցաւ: Երկրորդ օրը Գլասդալացուց կողմանէ քսան հազար հողի իրեն օգնութիւն հասան, որոնք ծերակոյտը խրկած էր: Գոր-

դէզ անոնց զօրապետին շնորհակալ եղաւ, եւ ալ հարկաւորութիւն չունենալով՝ ետ դարձուց. միայն թէ աս առթով զանոնք Գորլուացուց հետ հաշտեցուց ու դաշնակից ըրաւ: Աս բանս իրեն ալ օգտակար էր, որովհետեւ անով հաղորդակցութիւնները կը դիւրիննար: Գորլուայի կառավարը սպաննուած ըլլալով՝ տեղը անոր եղբայրը դրաւ: Փախչողները նորէն իրենց տները դարձան, քաղաքը բնակիչներով լեցուեցաւ. եւ Սպանիացուց իշխանութիւնը վրանին ան աստիճանի զօրացաւ, որ մինչեւ ամենէն ստորին ծառայութիւններն ալ կը կատարէին:

Գորդէզին աս վեժեխնորութեան գործքին վրայ պատմիչները զանազան կերպով դատաստան կ'ընեն: Սոլես բոլորովին կ'արդարացընէ. բայց աս հեղինակին ամբողջ պատմութիւնը՝ Գորդէզին ամէն գործոցը ներբողեան մըն է, միշտ Սպարապետը ջատագովելու եւ պահտութիւնները դոցելու կը ջանայ: Ասոր հակառակ Լաս-Գազաս կ'ըսէ թէ Ամենեւին աս կուտորածն ընելու պատճառ մը չկար. Գորդէզին դիտաւորութիւնը՝ միայն Նոր Սպանիայի ժողովրդեան աչքը վախցընել էր: Իսկ Տիագ կը պատմէ որ Սպանիայի թագաւորին կողմանէ գացող քննիչներն աս գործքս ալ քննեցին եւ ստուգեցին որ իրօք դաւաճանութիւն կայ եղեր եւ Գորդէզին աս նիւթիս վրայ գրած ծանօթութիւնները ստոյգ են եղեր: Ռոպերդան կ'ըսէ թէ Գորդէզ Մոնդեգուժային սիրտը միշտ շահելու կը ջանար, ուստի եւ Սպանիացիներն անոր բոլորովին ատելի ընելու ասանկ ճամբայ մը չէր բռներ՝ եթէ իր անձին ու բանակին պահպանութիւնը զինքը չստիպէր: Բայց աս ալ ստոյգ է որ Նոր Աշխարհք գացող Սպանիացիք՝ տեղացիներն անանկ կ'արհամարհէին, որ զանոնք մարդկային բնութեան հասարակ իրաւանց ալ արժանի չէին սեպեր. անոր համար շատ անգամ անստոյգ ցոյց մ'ալ դա-

նոնք պատժելու բաւական կը սեպուէր: Իսկ Գորդէ-
զին ըրած վրէժխնդրութիւնը՝ թէպէտ հարկաւոր ու
իրաւացի, բայց չափաւանց ու անգութ եղանակաւ
էր. վասն զի առջի պատերազմն ընելէն ու քիչ մը
մարդ ջարդելէն ետքը՝ կրնար դադրեցընել. եւ իր
ապահովութեանը համար հարկ չկար որ երկու օր
ամէն տեսակ անդթութիւններն ու սպանութիւններն
ընելու թող տար:

ԺԵ.

Գորդէլ էր որչափեւ յարաւել էր դանի: — Մեծիկոյ բաւաւել
էր հոնէ:

Ղամբայ ելլելու որոշուած օրը՝ Չեմբոսալացոց
մէկ մասը՝ որոնք Գորդէզին հրամանին տակ կը պա-
տերազմէին, եկան աղաչեցին որ իրենց հայրենիքը
դառնան. կամ Մեքսիկոյ մասերու չէին յանդգներ,
կամ հայրենեաց սէրն՝ ընելու յաղթութիւններ-
նէն աւելի աղէկ կը սեպէին: Գորդէզ անոնց խըն-
դիւրքն առանց դժուարութեան կատարեց: Նոյն մի-
ջոցին Մոնդեզուսային կողմանէ նոր դեսպաններ
հասան. կայսրը Գորդէզի դէպքն իմանալով՝ Սպա-
նիացոց իր վրայ ունեցած կասկածը կ'օգէր փարա-
տել. իր դեսպաններն ան աստիճանի կեղծաւորու-
թեամբ վարուեցան, մինչեւ Գորդէզիները պատժե-
լուն վրայ Գորդէզին շնորհակալ եղան եւ ըսին թէ
Թագաւորն ան խաբէբայ ժողովրդեան վրայ սաստիկ
բարկացած է: Աս խօսքերն ըսելով՝ հետերինն բե-
րած պարզեւն ալ ընծայեցին: Բայց քիչ մը ետքն
իմացուեցաւ որ աս դեսպանութիւնն ալ նոր հնարք
մըն էր, որ Սպանիացիներն ապահովուելով՝ արշա-
ւանքի ժամանակ զգուշութիւն ու հսկողութիւն
չընեն եւ Մեքսիկացոց դարանները չիմանան: Գոր-
դէզ 14 օր Գորդէլա նստելէն ետքը՝ Հոկտեմբերի
29ին ճամբայ ելաւ: Իրեն ըսին որ լեռներէն վար

իջած ժամանակը մեծ վտանգի մը պիտ'որ պատա-
հի. որովհետեւ Մեքսիկացիք քիչ մ'ատենէ վեր
Գալիչոյ տանող ճամբան քարերով ու ծառի կոճղնե-
րով կը գոցեն, եւ մէկալ կողմանէ ուրիշ մօտաւոր
ճամբայ մը շտկելու կ'աշխատին: Լերան գագաթը
մեծ աշխատութեամբ հասան, որովհետեւ ձիւնն ու
կատաղն հոյզ դէմ կը դնէին: Գորդէզ ան երկու
ճամբաները տեսաւ ու նենդութեան ստուգութիւնն
իմացաւ. եւ թէպէտ կայսեր աս դաւաճանութեան
վրայ շատ նեղացաւ, բայց հանդարտութեամբ մը
քովէն դացող դեսպաններուն հարցոյց թէ Ի՞նչ
բանի համար աս երկու ճամբաներուն վրայ փոփո-
խութիւն եղած է: Անոնք պատասխան տուին թէ
Չեր դիւրութեան համար՝ դժուարին ճամբան աւելի
գոցել տուինք ու դիւրինն աւելի շտակցուցինք:
Գորդէզ առանց այլայլելու՝ Գուք, ըսաւ, ինձի հետ
եկող զինուորները չէք ճանչնար. անոնք ձեզի դժուա-
րին երեւցած ճամբէն կ'երթան, եւ միայն անոր հա-
մար՝ վասն զի դժուար է. Սպանիացիք միշտ աւելի
դժուար դործքերը կը սիրեն: Աս ըսելով՝ դաշնա-
կցաց հրամայեց որ յառաջ անցնին եւ ան գոյ ճամ-
բան մաքրեն, բանան, եւ սկսաւ նոյն ճամբան բռնել:
Ասոր վրայ դեսպաններն ապշեցան մնացին եւ կար-
ծեցին որ գուշակութեամբ իրենց նենդութիւնն իմա-
ցեր է: Մեքսիկացիք լերան ստորոտը դարանի մտած
էին. բայց երբ որ տեսան թէ Սպանիացիք մէկալ
ճամբան շեղեցան, աճապարեցին փախան, եւ Գոր-
դէզ հանդարտութեամբ ու առանց արդեւքի դաշ-
տին վրայ իջաւ: Սպանիացիք ամէն տեղ իրբեւ
փրկիչ ու ժողովուրդը բռնութենէ ազատելու եկող-
ներ՝ սիրով ընդունելութիւն դտան: Յեղապետներն
ու ժողովրդեան զլլաւորները կու դային Մոնդեզու-
սային բռնաւորութենէն կրածնին եւ իրեն ունեցած
ստելութիւններն կը յայտնէին: Գորդէզ երբ որ տե-

ասա թէ թագաւորը՝ նոյն իսկ իր տէրութեան կենդրոնին մէջ՝ իր հպատակներուն ատելի եղած է, ապահովութեամբ միտքը դրաւ որ աս աստիճանի զօրութիւնը բաժնուած տէրութիւնը շատ դիւրաւ կրնայ կործանել: Ինք աս մտածմունքներով քաջաւերութիւն ստացած ատեն՝ զօրքերն ալ առջեւնին բացուած տեսարանէն զօրութիւն կ'առնէին: Քանի որ լեռներէն վար կ'իջնային, Մեքսիկոյի ընդարձակ դաշտն աւելի որոշ կը տեսնուէր. իրենց աչքին առջեւ կը նկարուէին գեղեցիկ, ընդարձակ, մշակուած արտեր, հեռուն ծովացեալ լեճ մը, չորս կողմը մեծ քաղաքներով բոլորուած: Բայց երբ որ վերջապէս ան լճին մէջ իբրեւ կղզի մը զանազան աշտարակներով, սաճարներով, պալատներով զարդարուած մայրաքաղաքը տեսան նէ, ան աստիճանի ուրախացան եւ երեւակայութիւննին այնպէս շարժեցաւ, որ շատերը երազի տեղ կը դնէին եւ աչքերնուն չէին կրնար հաւատալ: Քանի որ յառաջ կ'երթային՝ աւելի գեղեցիկ կ'երեւար ան հարուստ մայրաքաղաքը. բոլոր կրած աշխատութիւննին մուռն, եւ այնպէս ուրախացան որ կարծես թէ քաղաքն իրենց էր:

Սպանիացոց՝ մայրաքաղաքը մտփիցած ատեն՝ Մոնդեգուամային տարտամութիւնը կը սաստկանար: Գորուլլի դէպքը լսելէն ետեւ՝ իր պալատին տաճարը քաշուեցաւ եւ ութ օր հոն կենայով՝ խիստ ծոմապահութեամբ իր աստուածներուն օգնութիւնը կը խնդրէր: Աս միայնութեան ատենը նորէն երեւելի մարդիկներէ կազմուած դեսպանութիւն մը խրկեց Գորդէզին, որ զինքը Մեքսիկոյ մտնելէն ետ կեցընեն. խոստանալով որ Սպանիայի թագաւորին տարեկան տուրք վճարէ: Միանգամայն խօսք կու տար որ Սպարապետին չորս բեռ սակի ու ամէն մէկ զինուորին ալ մէկ մէկ բեռ սակի վճարէ: Այսպէս ահա աս քիչուոր զօրքէն ան աստիճանի սարսափած էր՝ որ վա-

տութեամբ ասանկ անարգական պայմաններ առաջարկելը յանձն կ'առնէր՝ օտարականներն իր երկրէն դուրս հանելու համար, ուր որ իր անհամար զօրքերը ժողովէր, քաջութեամբ դիմացնին ելլէր նէ, շատ հաւանական է որ բազմութեամբ թշնամիները պաշարելով՝ կրնար դանձը շփոթել եւ եթէ բոլորովին ջնջել ալ չկարենար նէ՝ դոնէ իր երկիրներէն դուրս ելլելու կրնար ստիպել: Գորդէզ թագաւորին ըրած առաջարկութեանցը շնորհակալ եղաւ, եւ ըսաւ որ Ձինքը չտեսած չեմ կրնար ետ դառնալ, որովհետեւ հետը հարկաւոր դործքերու վրայ խօսելու համար եկած եմ:

Մոնդեգուամային անձկութիւնն աւելի սաստկացուցին քրմերուն խօսքերը, որոնք շարունակ չար գուշակութիւններ կ'ընէին: Գեսպաններն ետ չդարձած՝ Մոնդեգուամա իր եղբայրը, եղբորորդին ու տէրութեան ուրիշ մեծամեծները կանչեց եւ սկսան խորհել թէ ի՞նչ ճամբայ բռնեն: Այստեղ եղբորը կարծիքն ան էր որ զէնքով օտարականաց դիմացն ելլեն ու վերնտեն. իսկ եղբորորդին անոր հակառակ կողմը կը պաշտպանէր: Մոնդեգուաման ալ՝ որ յառաջ պատերազմելու կողմն էր, մէկէն խաղաղութեան կողմը դարձաւ ու իր եղբորորդին՝ գորդէզ դիմաւորելու եւ ողջունելու խրկեց, ապապրելով միանգամայն որ անոր քաղաք մտնելու միտքը դարձրնելու ջանայ:

Գորդէզ Ամեմեզա քաղաքը հասած էր, երբ որ կայսեր եղբորորդին Գագումամին իրեն եկաւ. իշխանը ձոյլ ոսկիէ ձողերով փառաւոր պատգարակի մը վրայ նստած էր, որն որ բազմաթիւ ծառաներ ուսերնին առած կը տանէին. չորս կողմն ութը մեծ ազնուականներ կային, ետեւէն ալ՝ ուրիշ շատ երեւելի մարդիկ: Գագումամին քսանուհինգ տարեկան զուարթ ու գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր: Պատգարակէն վար իջած ատեն՝ Գորդէզ զինքն անոր

աստիճանին վայլող պատուով ընդունեցաւ: Չանա-
զան քաղաքավարութեան խօսքերէն ետքը՝ Սպա-
րապետը տեսնելով որ կուզէ մայրաքաղաքը մըտ-
նելու միտքը փոխել, իրեն խմայուց որ աշխարհք
մէկ դէ գայ՝ ինք Մեքսիկայ պետք է որ մտնէ:

Ասոր վրայ Գորգէզ զինուորական հրահանգով
ճամբան շարունակեց եւ իր ապահովութեան հար-
կաւոր եղած զգուշութիւններն ի գործ դնելով՝ Մե-
սիկոյի լճին մօտ բերդի մը առջեւ հասաւ: Հոն իր
զօրքը կեցուց, հեռուէն եկող երեւելի Մեքսիկա-
ցիներն ընդունելու, որոնք բազմութեամբ զինքը բա-
րեւելու կու գային. ամէնքն ալ առջեւէն անցնելով՝
ձեռքերնին դետինը կը դպցնէին ու ետքէն կը պաղ-
նէին: Աս հանդիսութիւնը լրինապէս ետքը՝ Գոր-
գէզ իր ընթացքը նորէն շարունակեց, միշտ ստարա-
կուսելով որ արդեօք Մեքսիկայիք զինքն իբրեւ
բարեկամ, չէ նէ՝ իբրեւ թշնամի պիտի ընդունին:

Մեքսիկոյի դրան մօտիկցած էր, մէյ մ'ալ Մոն-
դեզումային այցելութեան դարուն լուրը տարածուե-
ցաւ եւ անդիէն շուտ մը հանդիսաւորներու բազմու-
թիւնն սկսաւ երեւալ: Առջեւէն երեք պաշտօնա-
կալ ձեռքերնին ոսկի գաւազաններ բռնած կու գային.
ասիկայ թագաւորին ներկայութիւնը կ'իմացնէր ու
ժողովրդեան նշան կու տար որ յարգութեան հա-
մար դետինը խոնարհին: Մոնդեզուամ ոսկեով զար-
դարուած խիտ փառաւոր պատգարակի մը վրայ
նստած էր, որն որ իր երեւելի իշխաններն ուսերնին
առած էին. ոմանք ալ զլնուն վրան գոյնդոյն փե-
տուրներով, աղնիւ քարերով ու ոսկի ծոպերով զար-
դարուած հովանոց մը բռնած էին: Քիչ մը հեռուէն՝
փետուրներով զարդարուած ու վրանին բամբակե-
լով առած երկու հարիւր աղնուակումք ջուխա ջուխա
կու գային:

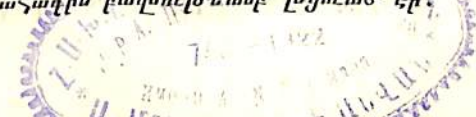
Երբ որ կայսրը Գորգէզին մօտիկցաւ, պատգաւ-

րակէն վար իջաւ, եւ իր ազգականներէն երկու
հոգւոյ թեւերուն կութնած՝ շքով ու ծանր քա-
լուածքով մը յառաջ կու գար. իր մարդիկն ալ մէկ
կողմանէ ճամբուն վրայ բամբակե լաթեր կը տարա-
ծէին որ ստքը գետինը չդպչին: Մոնդեզուամ քա-
ռասուն տարւան մարդ մը կ'երեւար, հասակը միջակ,
մարմինը լեցունիկեկ, կենդանի նայուածքով, գոյնն
ալ՝ Մեքսիկացւոյ հասարակ եղածէն աւելի ճեր-
մակ: Վրան բարակ բամբակե վերարկու մ'առած էր,
որուն շքանակն ոսկի ծոպերով զարդարուած էին.
վրայի ոսկին, մարդարկան ու աղնիւ քարերն աւե-
լի բեռան պէս էին, քան թէ զարդարանքի ձեւով
կարգաւորեալ շարուած: Գլնու ոսկիէ թաղք՝ ե-
պիսիպոսական խոյրի մը կը նմանէր, երկու ճեղ-
քուածքով, բայց ետեւի ճեղքուածքն աւելի դէպ
ի կռնակը ծռած էր: Ուրքի ամանները նոյնպէս ոս-
կիէ զարդերով էին:

3744

Գորգէզ՝ որ արդէն ձիէն վար իջած էր, մեծա-
րանքով մօտիկցաւ եւ մեծ յարգութեամբ՝ Երու-
պացւոյ սովորութեան համաձայն անոր բարեւ տուաւ.
Իսկ Մոնդեզուամ հանտեղաց սովորութեան համեմատ՝
ձեռքը դետինը դպցնելով եւ ետքէն բերնին վրայ
տանելով՝ զինքը բարեւեց: Սպարապետը թագաւորին
պարանոցը ոսկի շղթայ մ'անցուց, որուն մէջ զանա-
զան մեծութեամբ ապակիոյ հատեր դրուած էր. սս
նուէրը շատ սիրով ընդունուեցաւ: Բայց երբ որ Գոր-
գէզ զանիկա ողջադուրելու երես բռնեց, աղնուա-
կանները յարգութեամբ մը դէմ դրին, ցուցնել
ուզելով որ բռնաժը չափազանց համարձակութիւն էր:
Մոնդեզուամ իր դանձին մէջ ամենէն մեծագին սե-
պուած ոսկի մանտակը Գորգէզին պարգեւեց:

Աս արտաքոյ կարգի տեսարանին՝ բոլոր քաղքին
ժողովուրդը ներկայ էին. դռները, պատուհաններն
ու ճամբաներն ահագին բազմութեամբ լեցուած էր:

ամէնքն աս նորանշան տեսիլքը տեսնել կը բաղձային եւ չէին կրնար աշուքներնուն հաւատալ: Երբ որ Ժուզուորդը՝ Մոնղոկոլոմային Սպանիացոց ըրած յարգութիւնը տեսան, հետեւցուցին որ անոնք գերբնական էակներ պիտ'որ ըլլան, որովհետեւ այնպիսի հզօր եւ սէգ կայսր մը անոնց այնչափ մեծարանք կ'ընէ: Աս համոզմամբ՝ Սպանիացոց վրայ մեծ դաւաճար ունեցան, մանաւանդ երբ որ անոնց զէնքերն ու ձիերը կը տեսնէին: Իսկ Սպանիացիք ալ քիչ չզարմացան՝ ընդարձակ լիճը, քաղքին մեծութիւնը, շէնքերուն գեղեցիկութիւնն ու ամենէն աւելի թագաւորին հարստութիւնը տեսնելով, որոնց վրայ սրբտերնուն մէջ մեծ ուրախութիւն կը զգային:

Բոլոր հանդէսն օտարականաց հետ ներս մտաւ, ու քաղքին մեծ մասն անցնելով՝ անոնց համար պատրաստուած պալատը հասաւ, որն որ քաղքին դուլսաւոր տաճարին քովերը կ'իյնար եւ այնչափ ընդարձակ էր՝ որ Սպանիացիներն ու իրենց դաշնակիցները դիւրութեամբ կըցան մէջը տեղ գտնել: Մոնղոկոլոմայ Գորդէզին ձեռքէն բռնելով՝ Գուք ու ձեր ընկերները հիմա ձեր բնակարանը կեցէք հանդէսէք, ըսաւ, մինչեւ որ նորէն զձեզ տեսնելու գամ: Գորդէզին առջև փոյթն իր ապահովութիւնը հողան յղաւ. անոր համար գլխաւոր ծամբաներուն դիմացն իր թընդանօթները շարեց եւ հարկաւոր տեղերը պահպաններ դրաւ. վերջապէս ան ամէն զինուորական զուշութիւններն ու կարգ կանոնը ճիշդ պահել տուաւ, որն որ հասարակօրէն թշնամեաց բանակի մը դիմացը կը պահուի:

Իրիկունը Մոնղոկոլոմայն առաջին անգամուան փառաւորութեամբն իր հիւրերուն այցելութեան եկաւ, եւ թէ զօրպետին թէ զօրքերուն այնպիսի պարգէներ բերաւ, որոնցմէ իր առատաձեռնութիւնն ու երկրին հարստութիւնը յայտնի կ'երեւար: Գոր-

դէզին հետ երկայն ատեն խօսակցեցաւ եւ Սպանիացոց վրայ ունեցած կարծիքը մեկնեց: Գիտեմ որ, ըսաւ, դուք աստուածներէն որոշուած էք որ աս տէրութեան վրայ տիրէք. արդէն ձեր դաւաճարը Մեքսիկոյի օրէնդիրն յառաջագոյն գուշակած էր, երբ որ աս դաւաճութիւն տալով՝ հիւսիսային կողմերը դնաց, ուսիկց որ իր յաջորդներն օր մը հոս պիտ'որ գառնային:

Գորդէզ կայսեր առատաձեռնութեան ու զիրենք սիրով ընդունելուն շնորհակալ եղաւ. նոյնպէս ջանաց զինքն իր կարծեաց մէջ հաստատել որ Սպանիացիք երկնային սերունդ են. նոյն կարծիքը Գորդէզին խորհուրդներուն կատարման շատ դիւրութիւն կու տար: Ետքէն խօսքը դարձուց Սպանիայի թագաւորին զօրութեան ու իշխանութեան վրայ, որն որ, ըսաւ, զիս խաբեց որ ձեզին հետ դաշնագրութիւն ընէ: Նոյնպէս Մոնղոկոլոմային խրատ տուաւ որ տէրութեան քանի մ'օրինաց ու սովորութեանց մէջ փոփոխութիւն ընէ, եւ գլխաւորաբար մարդապէսը բոլորովին վերցընէ: Աս խօսակցութիւնը շատ երկայն տեւեց. վերջապէս երկուքն ալ փոփոխակի բարեկամութեան ու սիրոյ նշաններով բաժնուեցան:

Սպանիացոց Մեքսիկոյ մասնը 1519ին Նոյեմբերի 8ին եղաւ, Նոր Սպանիայի երկիրը մտնելէն եօթը ամիս ետքը:

ԺԲ.

Մեքսիկոյ Գորդէզ Գորդէզին:

Նշրկորդ օրը Գորդէզ կայսեր առջեւն ելլելու հրաման խնդրեց եւ շուտ մ'ընդունեցաւ. հետը չորս պաշտօնակալ եւ վեց քաջ զինուոր առած էր: Վերին պաշտօնեացք՝ որոնք պալատին դրան առջեւը Սպանիացեալին կը սպասէին, զինքը մեծ պատուով ընդուն-

նեցան. ետքը իրենց զգեստները փոխելով՝ պարզ զգեստներ հագան, որովհետեւ փառաւոր զգեստներով կայսեր դիմացն ելլելը սովորութեան դէմ էր: Սպանիացիները լուծեամբ ներս խոթեցին, նստեցուցին եւ խօսակցութիւնն սկսաւ: Տեսութիւնը շատ երկայն տեւեց. Մոնղոլումն Եւրոպացւոց օրէնքներուն, սովորութիւններուն եւ բարուց վրայ շատ հարցումներ ըրաւ, որոնց Գորղէզ կրօնաւորները շատ տասխանեց: Աւերջապէս քաղաքը պտրտելու հրաման խնդրեց, որուն շատ հետաքրքիր էր. կայսրն աս խընդրոյն հաւանութիւն տուաւ, որով խօսակցութիւնն ալ վերջացաւ:

Գորղէզ աս արտաքոյ կարգի եւ յիշատակաց արժանի քաղաքն արէկ մը աչքէ անցընելու համար երէք օր շարունակ պտրտեցաւ, ան քաղաքն՝ որ ինք ի հիմանց պիտի կործանէր: Միայն իր նամակներուն մէջ ըրած ստորագրութիւնն ու Տիաղին գրածները՝ ականատես վկայութեան արժանաւորութիւնն ունին. որովհետեւ անկէ ետեւ Մեքսիկան ան առջի փառաւորութեան մէջ տեսող չէղաւ: Ասոնց խօսքերուն ճշմարտութիւնն աւելի եւս հաստատեցին ետքէն շատ տեղուանք գտնուած հտութեան ու շէնքերու մնացորդները:

Մեքսիկոյ՝ բազմաթիւ բրգաձեւ տաճարներով զարդարուած, թմբերով ու ամբարտակներով պատած մեծ լճի մը զբեթէ կենդրոնը, կանաչադարձ կղզեակներու վրայ շինուած ըլլալով՝ Հոլանտայի կամ Ճենաստանի քանի մը քաղաքներուն կը նմանէր: Քաղաքը երէք գլխաւոր լայն թմբերով ցամաք երկրին հետ միացած էր. աս քարէ թմբերուն մէջտեղերը փայտէ կամուրջներ ձգուած էին, որոնց տակը պարսպ ըլլալով՝ լճին ջրերը կ'անցնէին: Նոյն փայտէ կամուրջներուն վրայ հող քաշուած էր, ուրով քարէ թմբերուն հետ միացած էին: Կեղեցիկ

ջրմուղներ՝ քաղքին անուշ ջուր կը մատակարարէին: Գլխաւոր փողոցները լայն ու շիտակ էին. ոմանց ալ, Անեստիկ քաղքին պէս, կէսը չոր ճամբայ, կէսն ալ նաւարկելի ջրանցք էր, որոնց վրայ փայտէ լայն ու գեղեցիկ կամուրջներ ձգուած էին, այնպէս որ տասը ձիաւոր քովէ քով վրայէն կրնային անցնիլ: Յաճ տներն ըստ մասին փայտէ, ըստ մասին տասակ մը կակուղ քարէ շինուած էին: Բոլոր քաղաքը շրս կանոնաւորեալ քառակուսի բաժնուած էր, որոնք գլխաւոր փողոցներով ու ջրանցքներով իրարմէ կը զատուէին: Ամէն թաղ իրեն սեպհական տաճարներն ունէր:

Գլխաւոր տաճարը՝ պատերազմի շատուածոյն նուիրուած էր, որն որ Ամբիկայի դանուէլէն վեց տարի յառաջ շինուած էր, քաղքին կենդրոնը, ընդարձակութիւնն ալ այնպէս մեծ էր, որ իր քառակուսի պարսպին մէջ՝ հինգհարիւր դերդաստան կրնար ապրիլ: Քարով ու կրով շինուած խիստ թանձր եւ ութ սոք բարձր պատերուն վրայ օձերու պատկերներ փորուած էին: Տաճարը շրս գուռ ունէր, որոնք աշխարհքիս շրս կողմերուն կը համապատասխանէին: Աս տաճարին կենդրոնը՝ յիսուն կանգնէն աւելի բարձրութեամբ բուրգ մը կար, որուն յատակին լայնութիւնը՝ հարիւր կանգնոյ մօտ էր. սանդղով մը բրգին ծայրն ելլելու ճամբայ ալ կար: Մեծ բրգին մէջ երկու փառաւոր մատուռ կար, առջեւի կողմանէ բաց, որոնց վրայ փայտէ բարձր շէնք մը բարձրացած էր: Մատուռներուն մէջ քարէ հսկայաձեւ ու զարհուրելի եւ տղեղ երեւութով երկու կուռքեր կային: Մեծ բրգին կենդրոնն ուրիշ պզտիկ բրգաձեւ կանանչ քար մ'ալ կար, մէկ կանգուն բարձրութեամբ, որուն վրայ զոհերը կը սպաննէին: Տաճարին ծառայութեան համար սնթիւ անհամար բազմութիւն մ'որոշուած էր, որոնք հոն իրենց յա-

առեկ բնակարանն ալ ունէին: Երեսունուեօթը պըզ-
տիկ տաճարներուն մէջ՝ որոնք գլխաւոր տաճարին
մէջ բոլորաիքն ու անոր զարդերն էին, յիշուելու
արժանի է Օղոյ շաստուածին բոլորածեւ տաճարը,
որուն դուռը՝ օձի բաց կոկորդի մը ձեւն ունէր:
Գլխաւոր տաճարին դռնէն ներս մտնուելուն պէս՝
առջեւն ընդարձակ շէնք մը կ'իյլէր, որն որ հոն զը-
հուած մարդիկներու գլխոյն գանկովը զարդարած էր:

Մտնուելու մային բնակած գլխաւոր քարաշէն պա-
լատը՝ զանազան ընդարձակ բայց ցած տներէ կը
բաղկանար. պալատին չորս փառաւոր ձախաններուն
ամէն մէկը հինգ հինգ մեծ դուռ ունէր: Պալատին
մէջն երեք ընդարձակ բակ կար, միջին բակին մէջ
գեղեցիկ աղբիւր մը կը գտնուէր: Բոլոր շէնքն ըն-
դարձակ սրահներ ու հաղարէն աւելի սենեակ ու-
նէր. սրահ մ'ալ կար՝ որ երեք հաղար հողի կ'առ-
նէր: Քանի մը սենեակներու պատերը բարակ ու աղ-
նիւ մարմարիտներով զրուագած, ոմանք աղնիւ քա-
րերով զարդարուած, սիւներն ու յատակները մայրի,
նոճուց եւ ասոնց նման ուրիշ ծառերու փայտէ էին,
ամէնքն ալ բարակ փորուած ու բանուած: Մտնուե-
լու մաս ասոնցմէ զատ ուրիշ պալատ մ'ալ ունէր,
որուն մէջ իր պաշտօնեաններուն, խորհրդակցաններուն
եւ իր տան բաղմամբիւ սպասաւորներուն բնակարանը
կար:

Բնտանի թռչուններու համար ընդարձակ շէնք
մը կար, նոյնպէս ուրիշ մը՝ բաղնիներու, չորքոտա-
նիներու եւ սողուններու համար: Աս երկու փակա-
րաններն արտաքոյ կարգի գեղեցիկ էին: Առջինը
միահատոր մարմարիտէ սիւներու վրայ հաստատուած
բաղմամբիւ խցեր ու սրահներ ունէր: Սրահներն ըն-
դարձակ պարտիզն մը վրայ կը նայէին, որուն մէջ ծա-
ռերով զարդարուած տասն աւազան կար, ոմանք ա-
նուշ ու ոմանք աղի ջրով, որոնց մէջ ծովու եւ ցա-

մարի թռչուններ կը հանդէշէին: Շէնքերուն ուրիշ
կողմերն ալ բաղմամբիւ ու զանազան թռչնոց հա-
մար սրոշուած աեղեր կային: Թռչունները հողալու
եւ զանազան եղանակներու մէջ անոնց թափած փե-
սուրները ժողվելու համար՝ երեքհարիւր հողի սրո-
շուած էին. աս փետուրներով տեսակ մը հաշակաւոր
եւ զարմանալի միւսիտներ կը շինէին:

Մէկալ շէնքն՝ որ վայրենի կենդանեաց համար
էր, սալայատակած ընդարձակ բակեր ունէր, որոնք
զանազան բաժանումներ ունէին: Գլխաւոր բաժան-
ման մէկը զանազան ստորերկրեայ խցերու բաժնուած
էր, որոնց մէջ դիշակեր թռչունները կը պահէին.
ամէն օր հինգհարիւրի մօտ հնդկահաւ ասոնց սնըն-
դեան սրոշուած էր: Նոյն շէնքն ուրիշ շատ ցած
սրահներ ալ ունէր, ուր որ փայտէ ամուր վանդակ-
ներու մէջ կը պահուէին դայեր, վայրենի կատու-
ներ եւ ուրիշ զանազան կենդանիներ՝ զորոնք Սպա-
նիացիք առիւծ, վագր... կ'անուանեն. կային նաեւ
կոկորդիլոսներ, օձեր, ու փառաւոր աւազաններու
մէջ լողացող տեսակ տեսակ ձկեր: Բոլոր աս շէն-
քերուն բալրտիքը մեծ եւ ընդարձակ պարտեզ մը
կը պատէր:

Օխնանոցն ալ ընդարձակ շէնք մըն էր, որուն
մէջ հոնտեղը գործածուած ամէն տեսակ զէնքերը
կարգաւ շարուած էին. նոյնպէս դրօշներ եւ ուրիշ
պատերազմական զարդեր ալ կային: Նոյն շէնքին
մէջ բաղմամբիւ դործավարներ զէնք եւ ուրիշ հար-
կաւոր գործիքներ կը շինէին:

Վաճառանոցին բոլորաիքն ընդարձակ ու վրան
դոց սրահ մը կար, որուն տակ ամէն տեսակ վա-
ճառքները կը շարէին: Ամէն մէկ նիւթին զատ զատ
տեղ սրոշուած էր, որպէս զն շիւթութիւն շէնք եւ
առուստերը գիւրութեամբ ըլլայ: Մասնաւոր տներ
ալ կային՝ որոնց մէջ վարսաւիրաններ սեւ քարէ շի-

նուած ածելիներով զլուխները կը սափրէին: Գեղա-
վաճառի խանթի նման տեղեր ալ կային, ուր որ
պատրաստուած դեղեր ու օժանելիք կը ծախէին:
Նոյնպէս կերակուր ուտելու խանութներ ալ կար:
Մեծ հրապարակին կենդրոնը տուն մը կար, որուն
մէջ միշտ տասուերկու դատարօք կը նստէին, որ վա-
ճառակաւութեան վերաբերեալ դատաստանները
կարեն: Վաճառանոցը շատ մաքուր էր, նոյնպէս
քաղաքն ալ. ամէն առտու հազար հոգի քաղքին
ճառֆաներն աւելլու եւ շփելու կը պարսպէին:

Վաղքին բնակչաց թիւը ճիշդ չեղիացուիր, ու-
րովհետեւ պատմիչները միաբան չեն: Հուճկովք՝ որ
ասոր վրայ երկայն քննութիւն ըրաւ, կը կարծէ թէ
300,000 հոգւոյ կը հասնէր: Այսպէս ղներով՝ կրնանք
հաստատել որ ասիկա Նոր Աշխարհքին ամենէն բազ-
մամարք քաղաքն էր. իսկ նոյն ատենուան Եւրոպային
հետ համեմատելով՝ կրնանք ըսել որ հազիւ երեք
չորս քաղաք անոր չափ կամ անկից աւելի բնակիչ
ունէր:

Գորդեղ քաղաքը պտըտելու ատեն՝ Մոնղեզու-
մա ղինքը կուոց տաճար մ'ալ տարաւ. աս այցելու-
թիւնն ու հոն պատահած դիպուածները Սոլիս պատ-
մադիրն այսպէս կը պատմէ: Մոնղեզումա փառասի-
րութեան ոգւով մը իր ամենէն մեծ տաճարը Գոր-
դեղին ու անոր հետ եղողներուն ցուցնել ուզեց:
Իրենց հրամայեց որ դրան քով քիչ մը կենան, եւ
ինք յառաջ դնաց որ քրմերուն խորհուրդ հարցնէ
թէ արդեօք իրենց աստուածներուն երկրպագութիւն
չնսող մարդիկները ներս խոթելու հրաման կու տան,
թէ չէ: Քրմերն որոշեցին որ կրնան ընդունուիլ. ուս-
տի շուտ մը երեք չորս քրմերու յանձնուեցաւ որ
օտարականները ներս խոթեն: Ան ատեն նոյն բն-
դարձակ շէնքին ամէն դռները մէկտեղ բացուեցան
եւ Մոնղեզումա մեծ զբուշութեամբ ամէն խորհրու-

դական նշաններն ու գիտնալու արժանի բաները սկսաւ
մեկնել: Տաճարին ծառայութեանը համար որոշուած
տեղերը ցուցուց. գործիքներուն գործածութիւնն ու
ամէն մէկ կուսքին նշանակութիւնը մեկնեց, բայց ան
աստիճանի յարգութեամբ ու ձեւերով՝ որ Սպանիա-
ցիք ծիծաղնին չկրցան բռնել. իսկ թագաւորն անոնց
ծիծաղիլը չտեսնել ձեւացուց. միայն դէպ իրենց
դարձաւ, որպէս ղի իր նայելովն անոնց անյարգու-
թիւնն արդէլէ: Գորդեղ իրեն սրտին եռանդէն մղուե-
լով՝ ըսաւ անոր. Հրաման տուր ինձի, տէր արքայ,
որ աս աստանայի պատկերներուն դիմացը Յիսուսի
Քրիստոսի խաչը տնկեմ. եւ ան ատեն կը տեսնես
որ ասոնք արդեօք զարմացման, չէ նէ՛ անարդուելու
արժանի են: Աս առաջարկութեան վրայ քրմերը
սաստիկ կատղեցան. Մոնղեզուման ալ նեղացաւ ու
շփոթեցաւ մնաց. ոչ աս անարդանայ կրցաւ համ-
բերել, ոչ ալ վրէժն առնելու համարձակեցաւ. ուս-
տի եւ երկու կողմն ալ գո՛հ ընելու համար՝ Արնայիք,
ըսաւ, ան յարգութիւնն ընծայել աս տեղոյս, որն
որ իմ անձինս ցուցնելու պարտական էիք: Աս ը-
սաւ ու տաճարէն դուրս ելաւ, որպէս ղի մէկաշններն
ալ ետեւէն երթան. ինք դրան քովը կանկ տաւաւ,
եւ աւելի հանդարտութեամբ մ'ըսաւ. Բարեկամք,
դուք հիմա ձեր բնակարանը դարձէք. իսկ ես հոս
կենալ կ'ուզեմ, որպէս ղի իմ չափազանց համբերու-
թեանս համար աստուածներէն թողութիւն ուզեմ:
Աս խօսքերով յայանել ուզեց իր անձկութիւնն ու
սրտնեղութիւնը եւ թէ ինչպէս ծանր էր իրեն՝ ան
աստիճանի զիջում ցուցնելը: Ի վերայ այսր ամե-
նայի Գորդեղ ետքէն հրաման առնելով՝ իր բնա-
կութեան մէկ սրահին մէջ մատուռ մը կանգնեց, եւ
Մոնղեզուման ալ շատ հեղ ծանրութեամբ ու յար-
գութեամբ սուրբ պատարագին ներկայ դանուեցաւ:

Ե. Գ.

Գորդէլ Մանրէլ-ան իւ բռնէ եւ բնախորնը իւ բռնէ եւ
հին իւ դահէ:

Սպանիացւոց ամէն բոպէ տեսած նորանոր ա-
ռարկաները թէպէտ զիրենք կ'ապշեցընէին, բայց
միշտ իրենց վտանգաւոր վիճակին վրայ ալ մեծ ան-
հանգստութեան մէջ էին: Զանազան անախնիակ ու
յաշող դիպուածներ մէկտեղ դալով՝ զիրենք մինչեւ
ան մեծ տէրութեան կենդրոնը տարին հասցուցին,
եւ առանց դժուարութեան մայրաքաղաքին մէջ հաս-
տատուեցան: Բայց Գլասգալացիք իրենց խորհուրդ
տուած էին որ Մեքսիկոյի պէս քաղքի մը մէջ չմտնեն,
որուն դիրքը զիրենք Մոնդեղումային ձեռքը կրնար
մատնել, որուն վրայ պէտք չէին հաստատուն վտա-
հութիւն ունենալ եւ որուն ձեռքէն ուղած ատեն-
նին դիւրաւ չէին կրնար ազատիլ: Իրենք յառաջա-
գոյն Գորդէլին ըսած էին որ թագաւորին զերենք
ներս ընդունիլը՝ քրմերուն խորհրդովն է, որոնք Սպա-
նիացիներն առանց վտանգի ու մէկէն ի մէկ ջնջելու՝
աս միջոցն առաջարկած են: Գորդէլ հիմա յայտնի
կը տեսնէր որ դաշնակիցներուն վախն ու կասկած-
ները հիմ ունին եղեր. ինչու որ եթէ ան թմբե-
րուն մէջտեղերը շինուած դանազան փայտէ կամուրջ-
ները վերցընելու եւ նոյն թմբերուն մէկ մասը փը-
ցընելու ըլլային, իր ետ քաշուին անկարելի կ'ըլլար,
որով թշնամեաց քաղքի մը մէջ փակուած կը մնար,
առանց իր դաշնակիցներէն օգնութիւն գտնելու յոյս
ունենալու: Ստոյգ է Մոնդեղումա զերենք շատ սիրով
ընդունած էր, բայց շատ տարակոյս կար որ ըրածն
անկեղծութեամբ ըլլայ. եւ եթէ այնպէս ալ ըլլար,
ով կրնար զիրենք ապահովընել որ նոյն բարեկամու-
թիւնը պիտի շարունակէ: Սպանիացւոց բախան ու
կեանքն այնպիսի թագաւորի մը կամքէն կախում

ունէր, որն որ մէկ հրամանով իրենց վրայ անհամար
չարիք կրնար հասցընել եւ ջնջել իսկ:

Աս խորհրդածութիւններն ամէնքն ալ կ'ընէին,
բայց աւելի եւս Գորդէլ անոնցմով կը տանջուէր.
ինչու որ Մոնդեղումային անկեղծութեան վրայ տա-
րակուելու՝ շատ ստոյգ պատճառ մ'ունէր: Վերա-
Գրուզի կառավարութեան իրեն ձախորդ լըր եկած
էին: Նոյն կառավարութեան գրածներուն նայելով,
Գուալթըրոզա Մեքսիկացի զօրապետը Մոնդեղումայէն
հրաման ընդունած էր որ Գորդնագ քաղաքը զարնէ
ու հնազանդեցընէ. ուստի անոնց երկրին մէջ մեծ
արշաւանք մ'ըրած եւ Գորդէլին հետ դաշնակից ըլ-
լալուն համար՝ անգթութեամբ պատժած էր: Բնա-
կիչները Վերա-Գրուզի կառավարէն օգնութիւն ու-
ղած էին: Էսպանիացի դանազան միջոցներով թշնա-
մութիւնները դադրեցընելու համար անօգուտ տեղ
աշխատեցնէ ետքը՝ Գուալթըրոզային դէմ ելլելու եւ
Նատոլլանի դաշտին վրայ անոր հետ պատերազմելու
ստիպուած էր: Իր բոլոր զօրքն երկու հազար տե-
ղացի ու քառասուն սպանիացի էր. եւ միայն երկու
ձի ու երկու փոքր թնդանօթ ունէր: Պատերազմը
սկսելուն պէս՝ դաշնակցաց զօրքը Մեքսիկացիներէն
յաղթութեամբ՝ ամէն կողմ ցրուեցան փախան: Էս-
պանիացի ու իր քաջ ընկերները պատերազմն ար-
տաքոյ կարգի քաջութեամբ շարունակեցին: Իր զինուոց
զօրութեամբը թշնամիներն ետ քաշուելու ստիպեց.
մեծ ուժգնութեամբ զիրենք հալածեց եւ շատ մարդ
ալ ջարդեց. վերջապէս յաղթութիւնը Սպանիացւոց
կողմը մնաց, բայց իրենց ալ շատի նստեցաւ: Մե-
ջերնէն եօթը հոգի մեռան, քաջ Էսպանիացիներն ալ
քանի մ'օր ետքը՝ առած վէրքերէն մեռաւ: Մեքսի-
կացիք վերադարձուած զինուոր մը կրցած էին ողջ բը-
նել, որն որ շուտ մը մեռաւ. ասոր գլուխը կտրեցին
ու Մոնդեղումային խրկեցին, ճամբան ամէն քաղաք-

ներուն մէջ ալ ցուցնելով, որպէս զի իմացընեն որ պոյնչպի հաշակուած օտարականներն ո՛չ անմահ եւ ո՛չ ալ անյաղթելի են: Գորդեղին դրած պատմական ծանօթութիւններէն կ'իմացուի որ ինք Գալուս լայէն չեղած՝ արդէն նոյն դժբախտ լուրն առած էր, բայց ամենեւին մէկու մը չէր յայտնած, որպէս զի զօրքը չլճատի:

Աս պարագաները գիտնալով՝ իրեն հիմակուան գտնուած վիճակը խիստ վտանգաւոր կ'երեւար. յայտնի կը տեսնէր որ Մեքսիկոյի մէջ բոպէ մը ապահով չէ. նոյնպէս ետ քաշուին ալ շատ դժուարին էր: Ամէն օր ընդունած նոր լուրն ու տեղեկութիւններն իր կասկածները կ'աւելցընէր: Մեքսիկացոց մէկ քանի ազնուականներուն հետ բարեկամանալով եւ անոնց հետ դադանի խօսակցութիւններ ընելով՝ իմացաւ որ իրենց դէմ դարան մը կը լարուի: Ռամիկն իր սովորական գործքերուն զբաղելու սկսած էր եւ խաղաղ կ'երեւար. բայց ազնուականաց ու ցեղապետաց ընթացքն յայտնի կը ցուցնէր որ ծանրակշիւ գործքի մը պատաղած են: Ոմանք արդէն յայտնապէս ըսած էին որ թմբերուն կամուրջները պէտք է կործանել: Գորդեղին լրտեսներն իրեն լուր բերին թէ Մոնդեզումա սպանիացի զինուորին զուլն ընդունած է եւ արտաքոյ կարգի զգուշութիւն կ'ընէ որ աս բանս Սպանիացիներէն դադանի մնայ:

Աս լրերը Գորդեղին կասկածները կատարեալ հաստատեցին, եւ վտանգին մեծութեան վրայ համոզուելով՝ միտքը դրաւ որ յանկարծական ու արտաքոյ կարգի միջոցով մը անկից ազատելու ջանայ: Իր խուցը քաշուեցաւ եւ բոլոր դիշեր սաստիկ մտանշուութեամբ չարչարուեցաւ. վերջապէս իր ուշիմութեամբը զանազան միջոցներ մտածելէն եւ իրաւրու հետ կլուելէն ետեւ՝ որոշեց որ ամենէն յանդուգն ու արտաքոյ կարգի միջոցն ի գործ դնէ:

Առտու ըլլալուն պէս՝ պաշտօնակալներն ու զինուորաց մէջէն աւելի քաջերը, հմուտներն ու իր վրայ աւելի վստահ եղողները խորհրդի կանչեց, իրենց գտնուած ծանր վտանգն աչքերնուն առջեւը դրաւ: Մոնդեզումային վրայ վստահութիւն չունենալն իմացուց, նոյնպէս անոր նենգաւորութեան վրայ զինքն համոզող պատճառները մեկնեց. դարձեալ Աերա-Գրուզի դժբախտ պատահարը մանրամասն պատմեց եւ Մոնդեզումային ալ անոր մէջ մատ ունենալն հասկըցուց. միանգամայն Մեքսիկացոց նիւթած գաղտնի դարանները մէջ բերաւ:

Գորդեղ աւ ծանօթութիւններուն վրայ տաքութեամբ ու աշխուժով խօսելով՝ ունկնդիրներուն վրայ շատ խորունկ տպաւորութիւն մ'ըրաւ: Բայց ինչ մեծ զարմանք ունեցան, երբ որ ասոնք զուցեւէն ետեւ՝ վրան աւելցուց. Աս վտանգէն ազատելու համար մի միայն միջոց կայ. այս ինքն՝ Մոնդեզուման բռնել եւ իբրեւ պատանդ իրենց բնակարանը բերել: Ասոր վրայ ունկնդիրներուն միտքը հարցուց: Կարծիքները բաժնուեցան. ոմանք կ'ըսէին թէ աս միջոցը բոլորովէն մեր ջնջուելուն պատճառ կ'ըլլայ. ոմանք ալ կ'ըսէին թէ Աերա-Գրուզ քաշուին աւելի խոհեմութիւն է: Բայց քաջասիրտ Աերապիուէզ աէ Լեոն ու հաւատարիմ Սանտովալ՝ Սպարապետին կարծիքը պաշտպանեցին: Երկայն վիճաբանութենէ մը ետեւ՝ ժողովքին անդամները վերջապէս Գորդեղին առաջարկած խնդրոյն միաբան հաւանութիւն տուին: Հիմայ բանը կը մնար խորհուրդն ի գործ դնելուն վրայ. բայց զօրապետն արդէն ամէն բանի նախատես եղած էր: Իր սաստիկ հնարագիտութեամբը միտքը դրած էր որ բոլոր զօրութեամբը պալատ չերթայ, որովհետեւ աս անսովոր երեւոյթը սեղացուց կասկածը կրնար զարթուցանել. ուր որ եթէ քիչ հոգւով երթալու ըլլար նէ՛ ամենեւին

կասկած մը չէին ունենար, որովհետեւ Գորղէզին՝ քանի մը հոգւով թագաւորին երթալն արդէն շատ անգամ տեսած ու վարժած էին: Գորղէզ մեծերուն մէջէն Ալվարատոյ, Սանտովնլ, Աելյասիւէզ տէ Լէոն ու Լուկոյ Տաւիլա քաջ պաշտօնականներն ընտրեց. նոյնպէս հասարակ զօրաց ամենէն քաջերէն հինգ հոգի աւս յանդուգն գործողութեան օգնական որոշուեցան. դարձեալ քսանուհինգ քաջ զինուոր զէնքով պալատին կողմերն ասդին անդին ցրուած՝ պատրաստ պիտի կենային, որ նշան մը տրուելուն պէս՝ քովէ քով գան ժողովուն: Իսկ Սպանիացոց ու դաշնակցաց բոլոր մնացած զօրքը Քրիստովալ տէ Օլիւ ու Տիեկոյ տէ Օրտազ քաջ պաշտօնականներուն հրամանին տակ իրենց բնակարանին մէջ պատրաստ պիտի սպասէին, որ եթէ Մոնդեզուս ընդդիմութիւն ցուցնելով՝ զօրքի հարկաւորութիւն ըլլայ նէ, անմիջապէս դէպ ի պալատ պատերազմի վազեն:

Ամէն բան կարգի դրուելէն ետեւ՝ Գորղէզ իր ընկերներուն հետ դէպ ի արքունի պալատը ծամբայ ելաւ եւ առանց դժուարութեան թագաւորին ներկայացաւ: Առջի քաղաքավարական խօսքերէն ետքը՝ Սպարապետը մէկէն ի մէկ խիստ ու սպառնալից ձայնով մը՝ Գուալտերոյային բռնած ծամբուն վրայ դանդաւտելու սկսաւ: Ար զարմանամ որ, ըսաւ, դուն արտաքուստ մեղե այջտափ բարեկամութիւն ցուցնելէն ետեւ՝ հիմայ զմեզ ջնջելու դաղտնի հրաման տաս: Գորղանագներուն դէմ եղած պատերազմն ու ջարդը յիշեցուց, եւ զինքը Գուալտերոյ դաւաճանութեան գրգռիչ անուանելէն վերջը, ըսաւ որ Մինչեւ հիմայ յարգութեան ու խոհեմութեան համար չէի դանդաւտած. բայց Մեքսիկացոց նիւթածնոր դարաններն իմանալով՝ ալ միաբա որոշեցի որ ազգու միջոցներով իմ ու ընկերացոյ ապահովութեան

հոգ տանիմ: Եբբ որ Մարինա եւ Ալուիլար աւ իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնը թարգմանեցին՝ թագաւորը շիտթեցաւ, երեսին գոյնը նետեց եւ քիչ մ'ատեն լուս կեցաւ: Աերեւայ որ իր անձին եղած անպատուութեան դէմ սաստիկ վշտացաւ: Աերջապէս այլայլութիւնը բռնելով՝ նախ Գուալտերոյային հրաման տալն ուրացաւ, եւ իր անկեղծութիւնը ցուցնելու համար՝ շուտ մը մարդ խրկեց որ նոյն զօրապետը Մեքսիկոյ դառնայ: Գորղէզ ասոր վրայ հաճիլ ձեւացուց եւ յայտնեց որ ասանկ հզօր թագաւորի մը մատնութիւն չընելուն վրայ համոզուեցաւ. Բայց պետք է որ, ըսաւ, Սպանիացոց կասկածները վարատես, որոնք կարելի է թէ յուսահատական ու աղետալի գործքերու ձեռք զարնեն. իսկ անկեղծութիւնդ գործքով ալ անոնց ցուցնելու համար՝ աւ մէկիկ միջոցը կայ, որ քիչ մը ժամանակ քու պալատդ թողուս եւ մեր մէջը բնակիս: Մոնդեզուսային լեզուն բռնուեցաւ, անշարժ մնաց, դրեթէ ինք իրմէ ելած էր այսպիսի յանդուգն առաջարկութիւն մը լսելով: Աերջապէս սաստիկ նեղանալով՝ դուողութեամբ մը պատասխան տուաւ թէ Մեքսիկոյի թագաւորներն իրենք զիրենք բանտարկելու վարժած չեն. եւ եթէ ինք տկարութեամբ ասոր զինջանելու ալ ըլլայ, իր հպատակները չեն կրնար իրենց թագաւորին ասանկ մեծ անարգանացը համբերել:

Գորղէզ իրեն բնական ճարտարխօսութեամբ թագաւորը համոզելու ջանաց որ բանտարկութեան մտածութիւնը բոլորովին մէկդի ձգէ: Արդէն, ըսաւ, մեր բնակարանն ալ քու պալատներէդ մէկն է, ուր որ քու նախորդներէդ մէկը բնակած է, որով ժողովուրդն ալ ամենեւին չիվտանար: Եւ դարձեալ ես քու աստիճանիդ ու պատուոյդ պատշաճ յարգութիւններն ու ծառայութիւնները կ'ընեմ: Մոնդեզուս իր մտքին վրայ հաստատուն մնաց: Երեք ժամ

էր որ աս սաստիկ ու ազուռ վէճը կը տեւէր. Գորդէյ եւ իրենները խնդրոյն պաշտօն երկրնալուս վրայ կը նեղանային ու սրտերնին կը հասնէր, որովհետեւ իրենց դուրսը մեծ թշուառութիւն մը կրնար բերել: Մէյ մ'ալ մէկէն ի մէկ Ալեքսիուէյ տէ Լէոն կատուութեամբ պուտայ. Ինչո՞ւ փուճ տեղ ժամանակ կը կորսնցնենք. թող բանաբարեւր ալ հասնի, չէ նէ՛ հիմայ կուրծքը կը ծակեմ: Ալեքսիուէյին զարհուրելի ձայնէն ու սպառնալից ձեւերէն Մոնդեղումս սարսափելով՝ Մարինային հարցուց թէ ան ասանկ կիրքով բոսձ խօսքերն ի՞նչ է: Մարինա շուտ մը քովն երթալով քաղցրութեամբ մը, ցած ձայնով, կեղծելով որ բոսձը ծածուկ կը զուցէ, բոսաւ. Տէր արքայ, ես քու հպատակդ եմ եւ քու ազէկութիւնդ կ'ուզեմ: Բայց աս օտարականաց վատահաւթիւնը վասարկած բլլալով՝ անոնց բնութիւնն աղէկ ծանցած եմ: Ուղածնին կատարէ. կը սեռնես որ հետդ ինչպէս պատուով կը վարուին. բայց եթէ դեմ դնելու բլլաս, ստուգիւ կը մեռցնեն:

Սպանիացուց հաստատութիւնն ու Մարինային խօսքերը՝ դժբախտ թագաւորը խախտեցին. ուրք ելաւ ու բաւ. Աճապարհներ, շուտով ձեր տեղն երթանք, որովհետեւ աստուածներուն կամքն աս է. ես ձեր պատուոյն վրայ կը վստահիմ: Աս բաւ եւ Գորդէյին խորհրդոյն համաձայն՝ շուտ մը իր պաշտօնատեղներն ու պալատականները կանչելով՝ իր ուրշումն անոնց յայտնեց: Թեպէտ աս անսովոր ուրշումն վրայ շատ զարմացան եւ սաստիկ ցաւեցան, բայց ամենեւին ընդդիմութիւն մը ցուցնելու չհամարձակեցան, որովհետեւ իրենց արողջ կամքն իբրեւ Աստուծոյ ձայնը կ'ընդունէին: Զինքը պատգարակի մը վրայ դրին ու լուսութեամբ եւ արցունք թափելով՝ դէպ ի Սպանիացուց կողմը սկսան տանիլ: Աս Լուրը քաղքին մէջ տարածուելուն պէս՝ ժողովուրդն

ուրք ելաւ. աս անօրէն յանդիմութիւնն ընող օտարականները ջնջելու սպառնալիքներ կ'ընէր: Նոյն միջոցին Մոնդեղումս զուարթ դէմքով մ'երեւցաւ եւ ձեռօք նշան ընելով՝ բաւ թէ իր ազատ կամքը քիչ մը ժամանակ իր նոր հիւրերուն քովը կ'ուզէ մնալ: Ասոր վրայ խուզութիւնը դադարեցաւ ու ժողովուրդը հանդարտութեամբ ցրուեցաւ:

Աս դէպքին վրայ Ռուպերդան հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ: Աս կերպով հոգը թաղաւոր մը, նոյն խոկ իր մայրաքաղքին մէջ, ցորեկ ատեն, խուճ մ'օտարականներէ բռնուեցաւ, առանց ընդդիմութեան եւ առանց պատերազմի դերի տարուեցաւ: Չկայ պատմութեան մէջ դէպք մը՝ որ ասոր հետ կարող բլլայ բաղդատուիլ. եւ եթէ աս դէպքին ամէն պարագաները ստացը ու ամենահաստատելիմ հեղինակներէ հաստատուած չըլլային, ան աստիճանի պլանդակ ու անհաւատալի կ'երեւար, որ ասանկեւայ մէջ ընդունուելու համար պահանջուած հաւանականութեան աստիճանն ալ չէր ունենար:

ԺԿ.

Իրաւբնութեան մահաւան պարթէլ: — Մոնդեղումս յերէն նոստարութեան կը հասնի:

Գորդէյ իր բրած խոտմանը համաձայն՝ թագաւորը մեծ յարգութեամբ ընդունեցաւ եւ սկսաւ հետը շատ մեծարանօք վարուիլ: Թագաւորին կենաց կերպն ամենեւին չփոխուեցաւ: Սպանիացուց քով նոյն պատիւները կ'ընդունէր ու նոյն պաշտօնները կը վարէր, որոնք իր սեպհական պալատին մէջ ի գործ կը դնէր. իր պաշտօնեաններն ու պալատականները հետն ազատութեամբ կը տեսնուէին: Նոյնպէս կերակուրն ալ շատ առատութեամբ ու յառաջուան փառաւորութեամբ կը մատակարարուէր. ինք իր մտերիմներուն հետ սեղանի կը նստէր եւ աւել

ցած կերակուրները զինուորաց բաժնէլ կու տար: Քիչ ժամանակուան մէջ աս նոր տեսակ կենաց վարժեցաւ, եւ կ'երեւար որ իր պահագանաց ընկերութիւնն իրեն հաճելի էր. ամենէն աւելի Գորգէզ ու Ալվարատոյ իրեն սիրելի եղած էին, իրենց ազնուական վարմանց, մեծամեծ ճիւղ ու զուարթ բնութեան համար: Երբեմն իրիկունները Գորգէզին հետ խաղով ալ կը զուարճանար: Մոնղեղուամա իր վաստը կածը սպանիացի զինուորաց կը բաժնէր, իսկ Գորգէզ Մեքսիկացիներուն կը բաշխէր: Գորգէզ միշտ կը ջանար որ չէ թէ միայն աս վեճակը բանտարկուած թաղաւորին նեղացուցիչ չերեւայ, հապա նստե զուարճալի ու սիրելի ըլլայ: Ասիկա իրօք ալ յաջողեցաւ. այնպէս որ կ'երեւար թէ Մոնղեղուամա զԳորգէզ անկեղծութեամբ կը սիրէր: Աս տեսնելով իրեն քիչ մ'աւելի ազատութիւն տուին. ան կրնար ուղած աստն տաճարներու այցելութեան երթալ, նոյնպէս երբեմն որսի ելլել. բայց բազմաթիւ սպանիացի պահագանները երբեք քսովէն չէին զատուեր:

Քսան որ ետքը Գուալթորոզա, իր որդին եւ իր զվաւոր պաշտօնակալները շղթայի զարնուած Մեքսիկոյ հասան: Գուալթորոզա յարգութեամբ բայց միանդամայն իր ծառայութեանց մէջ պակասութիւն չընող մարդու մը վատահոլութեամբ թաղաւորին դիմայն ելաւ. սակայն Մոնղեղուամա զինքը պաղու-թեամբ ու արհամարհանօք ընդունեցաւ եւ անմիջապէս Գորգէզին ձեռքը տուաւ, որ վրան քննու-թիւն ընէ եւ եթէ յանցաւոր գտնէ նէ՛ պատժէ: Գուալթորոզա եւ իր պաշտօնակալները քննուելով՝ ակամայ խոստովանեցան որ ամէն բան Մոնղեղուամայն հրամանովը գործեցին: Ի վերայ այս ամենայնի պատերազմի խորհուրդը զիրենք մահուան դատապարտեց: Գորգէզ աս վճիռը թաղաւորին հաղորդեց եւ

միանդամայն ըսաւ թէ Յանցաւորները քննուելով՝ խոստովանեցան որ իրենց յանցանացը զվաւորաբար դուն պատճառ եղած ես: Անոր համար պէտք է, ըսաւ, որ դուն ալ անձնական պատիժ մը կրես, որպէս զի աս յանցանքը կարող ըլլաս քաւել: Աս ըսաւ եւ առանց պատասխանի սպասելու՝ զինուոր-ներէն մէկուն հրամայեց որ թաղաւորին ձեռուըները շղթայի զարնէ:

Թաղաւորը՝ որ իր անձն անբռնաբարելի ու նուիրական կը համարէր, ասանկ անօրէն բռնաբարու-թիւն մը կրելով եւ աս գործողութիւնը՝ քիչ մը ետքը թաղաւորութենէ կ'նայուն ստոյգ նշան սեպելով՝ սկսաւ դառն արցունք թափել ու հեծելով ողբալ: Իր պալատականները զարհուրած ու բերանին կապուած՝ կայսեր ոտքն ինկան, իրենց արցունքովն ու շղթաները վեր վերցընելով՝ անոր ցաւն ու ծանրութիւնը թէթեւցընելու կը ջանային: Մէկ կողմանէ ալ Սպանիացիք դատապարտուածներուն պատիժը տալու կ'աճապարէին: Պալատին դիմացի հրապարակին մէջ խոշոր փայտակոյտ մը դիզուեցաւ, որուն վրայ զինարանին մէջ գտնուած բոլոր զէնքերը դրուեցան, որ մէկտեղ այրին: Գուալթորոզա եւ իր յանցանաց երեք գործակիցները՝ փայտակոյտին վրայ կապուեցան ու ողջ ողջ այրեցան: Չարհուրած ու սպչած ժողովողեան բազմութիւնն աս արտաբոյ կարգի տեսարանին ներկայ էին եւ իրենց եղած նախատանաց հանդիսատես կ'ըլլային, սաստիկ ցաւով տեսնելով իրենց կայսեր եղած անարգութիւնը, որուն մէկ զօրապետն օտարականներու ձեռքով չարաչար կը սպաննուէր իր պարտքը հաւատարմութեամբ կատարելուն համար. միանդամայն շատ կը ցաւէին տեսնելով որ իրենց նախնեաց յառաջատեսութեամբը՝ հասարակաց ապահովութեան համար ժողովուած զէնքերն ալ բոցերուն զոհ կ'ըլլային:

Աս ցաւալի տեսարանը լմննալէն ետքը՝ Գորդէզ իր ձեռքըր Մոնղեզուման շղթաներէն արձակեց, ըսելով որ Ա՛լ ամէն բան մոռցուած է: Թաղաւորը՝ որն որ չափազանց ու պարտաւելի տկարութիւն մը ցուցուցած էր, մէկէն ի մէկ սաստիկ ուրխանալու սկսաւ, եւ վերջին յուսահատութենէն՝ արտաքոյ կարգի ուրախութեան փոխուեցաւ ու նորէն իր ազատիչներուն շնորհակալութեան եւ սիրոյ նշաններ ցուցուց: Գորդէզ իրեն խորունկ հնարագիտութեամբը՝ կայսեր քովի պահապանները վերցուց եւ իրեն յայտնեց որ ա՛լ ազատ է, կրնայ իր պալատը դառնալ: Մոնղեզումա պատասխան տուաւ թէ իմ երթալը Սպանիացոց վնասակար է, որովհետեւ ազնուականներն ու ժողովուրդը զիս անտարակոյս պիտի ստիպեն որ ձեզի դէմ գէնք առնում: Աս պատասխանն անկեղծ չէր. Գորդէզ Վարինայիս ձեռքին անոր ծածուկ դիտաւորութիւնն իմացած էր: Կայսրը մինչեւ Սպանիացոց երթալը անոնց քովէն բաժնուիլն իրեն պատուոյն անարգանք կը սեպէր, մտածելով որ անշուշտ իր հպատակներուն համարումը կը կորսնցընէ, որովհետեւ իր անձնական ազատութիւնն օտարականներուն ձեռքէն ընդունած կ'ըլլայ:

Գուալտերոզայի մահն ու կայսեր անարգուիլը մէկ քանի քաջ Մեքսիկացոց եռանդը դրգռեցին, որոնք ազգին պատուոյն վրէժը պահանջել եւ տէրութիւնն ինկած տկարութեան աստիճանէն՝ առաջին փառաւորութեան հասցընել կը բողձային: Գաղումածին կայսեր երբօրորդին՝ Սպանիացոց յանդրանութեան ու գուալտերոզայի ալ չկրնալով համբերել, Գեղեզոյի բոլոր ազնուականները ժողովեց եւ անոնց առաջարկեց որ օտարականաց դէմ պատերազմ հրատարակեն, որուն ամէնքը մէկ բերան հաւանեցան: Աս երեւոյթներէն Գորդէզ խռովելու սկսաւ.

զիտէր թէ վախկոտ ու ընկճած ժողովուրդ մը մէկէն ի մէկ բարոյական դրգռութիւն ու եռանդ ստանալու որ ըլլայ, սաստիկ կատաղի ու յուսահատական դորձքերու կրնայ ձեռք զարնել: Նոյն իսկ Մոնղեզումա ալ անհանգիստ էր. որովհետեւ անանկ կը կարծէր որ Գաղումածին իր աթոռը պիտի յափշտակէ, պատճառ բերելով որ թագաւորն ազատ չըլլալով՝ չկրնար ուղածին պէս կառավարել: Անոր համար իր եղբօրորդւոյն բացարձակ հրաման խրկեց որ դիտաւորութիւնը մէկդի թողու եւ պատրաստութիւնները դադրեցընէ: Բայց Գաղումածին անոր հրամանները բանի տեղ չդրաւ. եւ յայտնեց որ ինք իր որոշմանը վրայ հաստատուն է եւ անկէ ետքը Սպանիացիներէն ո՛չ կը վախնայ եւ ո՛չ ալ կը խաբուի: Միանգամայն զանոնք կը ստիպէր որ շուտով Մեքսիկոյէն ելլեն եւ իրենց երկիրը դառնան, եթէ իրենք զիրենք ջնջուելու վտանգի մէջ դնել չեն ուզեր:

Աս աներկիւղ համարձակութենէն Գորդէզ այլայլելով՝ սկսաւ թշնամոյն վրայ երթալու պատրաստութիւն տեսնել: Բայց Մոնղեզումա դէմ դրաւ, ըսելով որ Գեղեզոյ տէրութեան երկրորդ ամուր ու մեծ քաղաքն ըլլալով՝ անոր դէմ յարձակած ատեն շատ վտանգներու կրնայ պատահիլ: Ինք բանը կարգի դնելու համար եղբօրորդին մայրաքաղաքը կանչեց, որ Գորդէզին հետ խօսակցի, որով իրենց վէճը դիւրաւ կրնար դադրիլ: Թագաւորին՝ օտարականներէն այն աստիճանի անարգուելէն ետքն ալ՝ այնպէս անոնց թեր ելլելուն վրայ Գաղումածին սաստիկ նեղանալով՝ առաջարկութիւնը մերժեց, ըսելով թէ Քիչ մը ետքը Մեքսիկոյ կու դամ, բայց չե՛ թէ անօգուտ խօսակցութիւններով ժամանակ կորսնցընելու, հասպա Սպանիացոց՝ մեր տէրութեան հասցուցած նախատանայ վրէժն առնելու համար:

Մոնղեզու մտածելով որ Գազու մածինին Սպանիացուց դէմ՝ բրածին պատիժն ինք պիտի կրէ, միաքը դրաւ որ անիկայ ձեռք ձգելով՝ մտածած խորհուրդները խափանէ: Աս վախճանաւ անոր շատ պաշտօնակարներն իր կողմը վասարկելով՝ զինքը յանկարծակի բռնել Մեքսիկոյ բերել տուաւ ու Գորդէզին ձեռքը յանձնեց: Սպարապետին առաջին գործքն եղաւ անոր յաջորդ մը դնել տալ, եւ Մոնղեզու մային առաջարկեց որ անոր եղբայրն ընտրուի, որն որ քսնի մ'օր յառաջ իր եղբորը զինքը սպաննելու համար խրկած յեղուզակներուն ձեռքէն աղաւտած էր: Գազու մածինին զինքը մեռցընել ուղեւուն պատճառն ան էր որ անիկա իրեն հետ չէր միաբանած: Թաղաւորը Գորդէզին առաջարկութեանը հաւանութիւն տուաւ, որովհետեւ իշխանին բնական ձիւբքերն ստուգիւ զինքն աս բարձր աստիճանին արժանի կ'ընէին, եւ ընտրուողին իմացուց որ Գորդէզին միջնորդութեամբն ան պաշտօնին հասաւ: Իսկ աղնուականները տեսնելով որ գլխաւորինն բռնուեցաւ, զօրքը ցրուեցին ու թողութիւն խնդրեցին, որն որ զիւրաւալ շնորհուեցաւ:

Այսպէսով Գորդէզ աս սառտիկ վտանգէն ալ ազատեցաւ, կէս մը իր ճարպկութեամբն ու կէս մը պարագայից յաւմարութենէն, որով աս ժամանակաւոր մրրիկն իրեն աւելն օգտակար եղաւ. որովհետեւ Մոնղեզու մտածանակ կարծեց որ տէրութեան խաղաղութեան համար Գորդէզին շնորհակալ ըլլալու է. եւ տէրութեան առաջին իշխանն իր միջնորդութեամբն ընտրուելով՝ վրան ոէր ստացաւ: Սպարապետն ասով աւելի եւս Մոնղեզու մային հոգւոյն վրայ տիրելով՝ անոր անուամբը բացարձակ իշխանութիւն բանեցընելու սկսաւ. քանի մը Սպանիացի ընտրեց եւ անոնց յանձնեց որ երթան տէրութեան զանազան կողմերը պտրաին: Մոնղեզու մտածանակ իրենց առաջ-

նորդելու եւ պաշտօնները համար՝ Մեքսիկացիներէն շատ մարդ ընկեր տուաւ: Ասոնք ճամբայ ելան, տէրութեան մեծ մասը պտրուեցան, երկիրն ու բերքերը քննեցին, ոսկի ու արծաթ ելլելու տեղերն աւելի եւս մտադրութեամբ աչքէ անցուցին, դաղութեանութիւններ հաստատելու յարմար տեղերը նշանակեցին եւ ջանային ոգիներն Սպանիացուց լուծին տակ մտնելու պատրաստել: Մէկալ կողմանէ ալ Գորդէզ մայրաքաղաքին մէջ նստած՝ կառավարելու յարմար ու երեւելի պաշտօնատէրներն, որոնք իր դիտաւորութիւններուն կրնային արդէնք ըլլալ, Մոնղեզու մային անուամբն իրենց պաշտօններէն վար կը ձգէր, ու անանկ մարդիկներ կ'ընտրէր, որոնք կամ բոլորովին անյարմար էին, կամ ամէն բանի մէջ զլուխ ծռելու պատրաստ կ'երեւային:

Աս ամէն յաջողութիւններէն ու թաղաւորին իր կանայքը կուրորէն հնազանդելէն շափաղանց համարձակութիւն ստանալով, Գորդէզ Մոնղեզու մտածանակ ստիպեց որ ինք զինքը կատարելայի թագաւորին հարկատու ճանչնայ, իր թագն անիկոյ ընդունի եւ անոր տարեկան հարկ վճարէ: Մոնղեզու մտածանակ արդէնք աս անարդական առաջարկութեան ալ գլուխ ծռեց. իր մեծամեծները խորհրդի կանչեց ու հանդիսաւոր ճառով մը անոնց առջեւ դրաւ իրենց մէջ ծանօթ եղած աւանդութիւնն ու մարդարեութիւնը՝ թէ ատենօք ուրիշ ցեղ մը պիտի գայ ու զընտաւոր իշխանութիւնն իր ձեռքն առնէ: Ես կը կարծեմ որ, ըսաւ, նոյն ցեղն՝ Սպանիացիք են. անոր համար անոնց թագաւորին Մեքսիկոյի տէրութեան վրայ ունեցած իրաւունքը կը ճանչնամ, իմ թագս անոր ոտքը դնել կ'ուզեմ ու ասկէ ետեւ իրեն հարկատու կ'ըլլամ: Աս ճառը խօսելու ժամանակ՝ խեղճն անանկ այլայլած էր, որ հոռաչանքէն ու լալէն շատ անգամ խօսքն ընդմիջահատեցաւ:

Աս առաջարկութեան՝ մեծամեծաց վրայ զարմացմամբ խառն արտամութիւն մը տիրեց. բայց շուտ մը կիրքերնին զրգուելով ու կատղելով՝ մէջերնին ըրթմնջելու սկսան. կ'երեւար որ բռնութեան գործքի մը ձեռք զարնել կ'ուզէին: Գորդէզ անոնց աս յուզմունքն խմանալով եւ հետեւութեանց առջեւն առնել ուզելով՝ ըսաւ թէ Խմ թագաւորին միտքը՝ զՄոնղեզու մա աթոռէն վար առնուլ չէ, եւ ոչ ալ տէրութեան օրինացը մէջ նորոգութիւն մը խոթել: Աս սպասալութիւնը՝ Սպանիացոց անոնց սրտին մէջ ձգած վախին եւ իրենց թագաւորին հպատակութեան օրինակին հետ միանալով՝ ժողովականք ակամայ եւ բռնի հաճութիւն մը տուին:

Երկրորդ օրը աս դաշնաց հաստատուելուն հանդէսը մեծ շքեղութեամբ կատարուեցաւ: Նոյն հանդիսութեան ատեն Մոնղեզու մային վրայ աստիկ արտամութիւն մը կ'երեւար, որմէ նոյն իսկ սպանիացի զօրքերուն սիրտն ալ շարժեցաւ: Գորդէզ ազնուականաց ժողովքին մէջ ըրած խոստումը նորէն կրկնեց, եւ ծանոցց որ չէ թէ միայն Մոնղեզու մային ձեռքէն իր իշխանութիւնը պիտի չառնուի, հապաանոր հակառակ ասիէ ետքը Սպանիացոց ուրիշ տեղեր տիրած երկիրներովն անոր տէրութեան սահմանները պիտ'որ ընդարձակին:

Երբ որ Գորդէզ մէյ մը Մոնղեզու մային ընդունել տուաւ Սպանիայի թագաւորին վերին իշխանութիւնը, ալ անոր իրօք հարկ վճարելու հաւանեցրնէն ալ շատ դժուարութեան տակ չէր կէտար: Պատաստուած հարկն ու պարդենները՝ մեծագին ու ազնիւ էին, եւ ազնուականներն ալ իրենց առատութեամբ մասնակից եղան: Սպանիացիք աս պարդեններն ու զանազան պատճառանքներով ձեռք բերած հարստութիւնները ժողովեցին: Բոլոր ոսկին ու արծաթը հալեցուցին. ամենուն դինը՝ վեց հարիւր հա-

զար Սպանիայի փէրա (դրեթէ 12,000,000 բոլոր) ըրաւ. առանց համրելու դոհարներն ու զարդերը՝ որոնց բանուածքին գեղեցիկութեանը համար չաւրեցին: Չինուորներն անհամբերութեամբ աս դանձուէն բաժնուելուն կը սպասէին, որն որ իրօք ալ քիչ մը ետքը կատարուեցաւ: Բոլորին հինգերորդ մասը Պաստիլիայի թագաւորին բաժին հանուեցաւ. հինգերորդ մաս մ'ալ Գորդէզ առաւ իբրեւ առաջին զօրապետ եւ հրամանատար. նոյնպէս յառաջուրնէ սկսեալ՝ բանակին պատրաստութեան համար զանազան անձանց ըրած ծախքերն ալ հանեցին, եւ մնացածը պաշտօնակալներուն ու հասարակ զօրքերուն բաժնեցին, ամէն մէկուն զինուորական աստիճանին եւ ըրած ծառայութեան համեմատ: Ամբողջ զուամբն պոչապի մասերու բաժնուելով՝ ամէն մէկ հասարակ զինուորին հազիւ հարիւր փէրա (2000 բոլորի չափ) ինկաւ: Չինուորներն աս զուամբն իրենց յուսացածէն այնչափ քիչ դտան, որ մինչեւ ոմանք ներանալով՝ ընդունիլ չուզեցին: Գորդէզ ասոնց զրգուութիւնն իջեցրնելու համար՝ իր մասէն շատ առատաձեռնութիւններ ընելու ստիպուեցաւ:

Մինչեւ նոյն ատեն Գորդէզ բախտին յաջողելով՝ ամէն բանի մէջ ուղածն յառաջ կը տանէր. բայց կարծես թէ քիչ մը ժամանակ բախտը զինքը թողուց: Ազնուականք իրենց անգործութեան վրայ ամբնալով՝ մտադրութիւննին տէրութեան ողորմելի վեճակին վրայ դարձուցին. կը մտածէին որ թագաւորնին օտարականաց քով բանտարկուած մնացեր է, տէրութեան օգտակար մարդիկ երեսէ ձգուած ու խեղճութեան մէջ են. կը տեսնէին որ իրենց աստուածներն օրէ օր նոր անարդանքներ կ'ընդունին ու տէրութիւնն օտարականաց բռնութեան մասնուեր է: Աս տժգոհութիւնները Գորդէզ իր մէկ անդուշտութեամբն աւելի սաստկացուց ու իրեն դէմ յայտնի

զինելու ստիպեց: Մոնղեզումային հետ բրած խօսակցութեանց մէջ շատ անգամ զանիկա կը յորդորեր որ սուա աստուածոց պաշտօնը թաղու եւ քրիստոնէութիւնն ընդունի: Տեսնելով որ անիկա իր մնչրու թեանց մէջ յամառ կը կենայ, իր զօրացը գլուխն անցած՝ մեծ տաճարին կուռքերը կործանելու գնաց: Բայց քրմերը զէնքերնին առին դէմ կեցան. ժողովողեան բազմութիւնն ալ իրենց աստուածները պաշտպանելու համար ամէն կողմանէ թափեցան ու օտարականները պաշարեցին: Ստուգիւ սաստիկ արիւնալից կռիւ մը կը սկսէր, թէ որ Գորդեզ միտքը դրածէն ետ չկենար միայն տաճարին մէջ խաչելութեան ու սուրբ Աստուածածնայ պատկեր մը դնել տալով՝ դո՛հ եղաւ:

Քրմերն աս գեպքն իրենց առիթ առնելով՝ ազնուականներն աւելի եւս զբզակեցին: Ասոնք Մոնղեզումային հետ դադանի խորհրդակցելով՝ իրենց միտքը դրածն յառաջ տանելու իշխանութիւն ուղեցին: Բայց թագաւորը՝ բռնութիւն բանեցրնելու տեղ՝ բանը քաղցրութեամբ լրինցրնել ուզեց. անոր համար զԳորդեզ կանչել տալով՝ անոր բառ թէ վեց ամիս է որ Մեքսիկոյ մտած էք. արդ ձեր դեսպանութեան պաշտօնը կատարած ըլլալով՝ այլ հոս կենալու հարկաւորութիւն մը չկայ: Միանգամայն աստուածներուն կամքն ու ժողովողեան բաղձանքն աս է, որ շուտով իմ տերութենէս դուրս ելլէք. ապա թէ ոչ՝ զձեզ վտանգի մէջ կը ձգէք: Ասանկ հասաւ եւ որոշ առաջարկութեան մը եղանակէն Գորդեզ իմացաւ թէ Մոնղեզումային ու ազնուականաց մէջ գաղտնի որոշմունք մ'եղեր է. հասկըցաւ որ թագաւորին կամացը զկշանիլ ցուցրնեն՝ աւելի ապահով է քան թէ յայտնապէս դէմ դնել ուղեք: Ուստի պատասխան սուաւ թէ Արդէն ես ալ կը մտածեմ որ ետ դառնամ. բայց նաեւս պրած ըլլալով՝ առեն պէտք է որ նորէն նաւ շինուի: Աս

պատասխանը հաճութեամբ ընդունուեցաւ. Մոնղեզումա զԳորդեզ սիրով զրկեց եւ անոր հարկաւոր եղած ժամանակը շնորհեց: Արա-Գրուզ մեքսիկացի պրուեստաւորներ խրկուեցան, որ սպանիացի ատաղձագործներուն վերակացութեամբը նաւու յարմար փայտեր կտրեն ու նաւատորմիցը պատրաստեն: Բայց Գորդեզ ձեռքի տակէն հրաման խաւրած էր որ զանազան դժուարութիւններ հանելով՝ բանը մինչեւ Բորդո-Գարրերեցին եւ Մոնղեյցին դալուստն ուշացրնեն. կը յուսար որ անոնք Սպանիայէն նոր զօրք, նոր օգնութիւն կը բերեն: Ութ օր ետքը Մոնղեզումա իրեն ծանոցց որ տեսած պատրաստութիւններն անօգուտ են. իր աղբին նաւերովն ալ կրնայ ետ դառնալ: Աս ըսելով իր սուրհանդակներուն բերած նկարները ցուցուց, որմէ յայտնի կը տեսնուէր որ ծովեզերքը տասնութը նաւով Սպանիացուց նաւատորմից մը մօտիկներ էր: Սպարապետն աս նոր լուրը սաստիկ ուրախութեամբ ընդունեցաւ. բայց իր ուրախութեան պատճառը՝ Մոնղեզումային ենթադրածէն բոլորովն տարբեր էր:

ԺԵ.

Բա՛հիւլ նարեւէրն արւա՛սնէ:

Բորդո-Գարրերեցին ու Մոնղեյցին դէպ ի Սպանիա ճամբայ ելլելէն ետեւ ինն ամիս անցած ըլլալով՝ Գորդեզ անոնց ետ դառնալուն կը սպասէր, յուսալով որ թագաւորէն իր իշխանութեան հաստատութիւնը կ'ընդունի, որովհետեւ առանց աս հաստատութեան՝ իր իշխանութիւնը միշտ անհաստատ բան մըն էր: Թեպէտ տերութեան մինչեւ կենդանոր մտած էր, ի վերայ այսր ամենայնի ասանկ մեծ կայսրութեան մը աշխարհակալութիւնը՝ իր քովը մնացած քիչ զօրքովը չէր կրնար գլուխ հանել. եւ

Թագաւորէն իր գործած գործքերուն հաւանութիւն շառած՝ Ամերիկայի մէջ եղած դաղթականութիւններէն ամենեւին օգնութեան մը չէր կրնար յուսալ։ Երբ որ ինք աս դժնդակ խորհարդներով կը տանջուէր, Էրոպական նաւեր տեսնուելուն լուրը զինքը շատ ուրախացուց. բայց աս ուրախութիւնն Էրկայն չտեսեց։ Սանտովալ՝ որ Էսպանիացիներէն տեղ Ալերա-Գրուզի կառավար գրուած էր, սուրհանդակ մը խաւրելով Գորդեղին կիմացընէր թէ եկած նաւատորմից Գուպայի կառավարին խաբուած էր, չէ թէ իրեն օգնելու, հասցա իրեն դէմ գործելու համար։

Ինչպէս յայտնի է՝ Ալերասիւուէյ արգէն իսկզբանէ Գորդեղին հաւատարմութեան վրայ տարակոյտունէր եւ քիչ մը վերջը կասկածներն աւելցան, մանաւանդ երբ որ տեսաւ թէ իրեն լուր չիտրիկեր եւ իր արշաւանաց համարը չետար։ Իսկ երբ որ Բորդոյ-Գարբելոյ ու Մոնդելոյ՝ Սպարապետին յայտնի արգելման դէմ՝ անխոհեմութեամբ, շեղիտոյտի ինչ պատճառաւ, Գուպա կղզին հանդիպեցան, ալ Ալերասիւուէյ իր կարծեացը մէջ բորբոյվին հաստատուեցաւ, ու Գորդեղին խաբուած ըլլալէն զատ՝ իր ստանալու փառքէն ալ զրկուելուն վրայ շատ նեղացաւ. անոր համար ալ զԳորդեղի իր պաշտօնէն վար առնելով ըրած մասնութիւնը պատժել կ'ուզէր։ Անոր բըր Սպանիայէն նոր իշխանութիւններ ու պատիւներ ալ առած ըլլալով՝ միայքը դրածն աւելի եւս զիբար կրնար յուսալ տանիլ։ Քիչ ատենի մէջ՝ տասնութը նաւ, ութսուն ձիաւոր, ութհարիւր հետեւակ ու տասուերիւս կտոր թնդանօթ պատրաստել տուաւ. եւ հրամանատարութիւնը Բամֆիլոյ Նարվաէղին յանձնելով՝ հրաման տուաւ որ զԳորդեղի եւ անոր զլխաւոր պաշտօնակալները բռնէ, իբրեւ դերի իրեն խրիէ, եւ ետքը իր անուամբը նոյն երկրներուն աշխարհակալութիւնը գլուխ տանի։

Նարվաէյ յաջող ճամբորդութեամբ մը Ս. Յովհաննէս ա' Աւլլա զօրքերը ցամաք հանեց։ Հոն հանք գտնելու համար Գորդեղին խրկուած երեք զինուորք իրեն հետ միացան եւ Սպարապետին դանուած վեճակն իմացուցին, որմէ Նարվաէյ աւելի եւս սիրտ առաւ։ Նախ Սանտովալին հետ խօսակցիլ ուզեց որ Ալերա-Գրուզին իրեն յանձնէ. աս երեւելի գործքը կուէվարա անունով քահանայի մը յանձնեց, որն որ թէպէտ շատ իմաստուն ու տաղանդաւոր, բայց չափէն աւելի ալ կրակոտ ու խիստ մարդ էր։ Երբ որ կուէվարա իր դալուն պատճառը Սանտովալին յայտնեց, անիկա հաստատուն կեցաւ ու Գորդեղին կողմը պաշտպանեց։ Ասոր վրայ կուէվարա սաստիկ նեղանալով՝ զԳորդեղի եւ անոր կողմն եղողները՝ մասնիչ անուանեց. ամէնքն ալ մեծամեծ պատժոց արժանի են, ըսաւ, որն որ արգէն շատ չանցնիր՝ պիտ'որ ընդունին։ Սանտովալ տեսնելով որ անոր հետ պատճառով խօսիլ չ'ըլլար, զինքն ու հետն եկողները բռնեց ու Մեքսիկոյ խրիէց։

Գորդեղի գիտնալով որ մարդիկ աւելի անուշուութեամբ կը շահուին, քան թէ խտութեամբ ու թշնամութեամբ՝ կուէվարան իբրեւ հայրենակից, իբրեւ բարեկամ ընդունեցաւ. շուտ մը շղթաները քակել տուաւ, Սանտովալին խտութիւնը վար զարկաւ ու խոստացաւ որ անիկա սասանկ յարգելի անձի մը ըրած նախատանայ պատժը կ'ընդունի։ Ասանկ վարուելով եւ միանգամայն զանազան պարգևներ տալով՝ կուէվարային վտահութիւնը վաստակեցաւ եւ զիբուութեամբ Նարվաէղին զօրութեան ու մտաջը վրայ իրեն հարկաւոր եղած ծանօթութիւններն առաւ։ Իմացաւ որ Նարվաէյ իր զօրաց առջեւը զինքն ու իրեններն իբրեւ աքսորուած, ապստամբ ու Մեքսիկացուոց դէմ բռնութիւն ընող ստորադրած էր։ Աս ալ իմացաւ որ Նարվաէյ Մոնդելու

մային զաղանի իմացուցած է թէ Սպանիայի թա-
զաւորն իրեն դէմ բռնուած ընթացքը հաւանած չէ,
անոր համար ալ զինքը խրկած է որ ՂՄոնդեզուամ
աղատէ ու իր առջև իշխանութեան հասցընէ, որմէ
անիրաւութեամբ զրկուած էր: Կայսրն ալ աս լուրը
վարպետութեամբ մը իր մարդիկներուն ձեռքովը
գաւառներուն մէջ Գորդէզէն զաղանի տարածել
տալով՝ ժողովուրդն ոտք ելելու կը գրգռէր, որոնք
Ղարվաէզ իրենց աղատիչը կը սեպէին:

Սպարապետին քաջատարութիւնը, հաստատու-
թիւնն ու ճարտարմտութիւնը երբեք աս աստիճանի
դժնդակի, անխուսափելի ու դժուար պարագաներու
հանդիպած չէր: Բոլոր իր մտաց սրութիւնն ի դորձ
դնելու էր, ասանկ վտանգաւոր վիճակէ մը յաջո-
ղութեամբ պրծելու համար: Եթէ որ Ղարվաէզին
զալտեան Մեքսիկայի մէջ սպասէր, անտարակոյս կը
կործանէր. որովհետեւ թէ թշնամին իրմէ շատ ա-
ւելի զօրութիւն ունէր, թէ Մեքսիկայից աս յար-
մար առիթը ձեռք առնելով՝ իրենց վրայ ծանրացած
ըէն ազատելու համար վերջին ճիղերնին ի դորձ կը
դնէին: Ասոր հակառակ թէ որ քաղքէն քաշուէր
ու Մոնդեզուամն աղաա թողուր, իր այնչափ ժա-
մանակուան աշխատութեանց ու յաղթութեանց
պտուղը մէկ բուպէի մէջ կը կորսնցընէր: Աերջպէս
երբորդ մտածմունք մ'ալ ունեցաւ, որն որ թէպէտ
ամենէն աւելի վտանգաւոր էր, բայց միանդամայն
ապադային համար աւելի յոյս մը կու տար. մտա-
ծեց որ զօրքին մէկ մասը Մեքսիկայի մէջ թողուր որ
թագաւորը պահպանեն, որով միանդամայն յուցը-
նէ որ ամենեւին վախ մը չունի. եւ ինք զօրքին մե-
կալ մատովը Ղարվաէզին վրայ յարձակի: Գորդէզ
աս վերջին կերպն ընտրեց ու դորձքին յաջողու-
թիւնը բախտին ձեռքը թող տուաւ:

Իսկայ խնդիրը վէնքով սրուէլէն յառաջ՝ աղէկ

սեպեց որ հաշտութեան ու միաբանութեան բանա-
կցութիւն մ'ընէ, ինչու որ ասանկ փորձ մը չըրած՝
իւր հայրենակիցներուն դէմ պատերազմի ելլելն իրեն
անպատեհ բան մը կերեւար. մէկալ կողմնէ ալ կը
յուսար որ աս երթեւեկութեամբ Ղարվաէզին զօ-
րաց մէջէն ոմանք իր կողմը կը միտեցընէ, որոնց
մէջ արդէն բարեկամներ ալ ունէր: Ասանկ երեւելի
հրեշտակութեան մը համար՝ թէ յաջողակ եւ թէ
իրեն սաստիկ հաւատարիմ մէկը պէտք էր ընտրել,
որուն վրայ կարող ըլլար ամէն կողմնէ վտահ
ըլլալ. ինչու որ գայողը՝ գլխաւորաբար օգտակար
հաշտութիւն մը փորձելու պիտ'որ ջանար, եւ եթէ
չյաջողէր, զոնէ զօրքերն իր կողմը շահելու պիտ'որ
աշխատէր: Գորդէզ հոս ալ իր քաջ ընտրութիւնը
ցուցուց, իր յարգելի մատրանապետ Հայր Օլմետոյ
քահանան ընտրելով, որուն եկեղեցական մեծարոյ
աստիճանին վրայ դեռ պանութեան պաշտօնն ալ
զալով՝ կը յուսար որ Ղարվաէզին առջեւն իբրեւ
նուիրական անձ մը կրնայ երեւալ: Հայրն Օլմետոյ
Ղարվաէզին հետ բերնէ բերան խօսելու պաշտօնէն
զատ՝ Գորդէզին հին բարեկամներուն, Ղուկաս Աւ-
լակուէզին ու Անդրէաս Տուերոյին ալ զաղանի նա-
մակներ ունէր: Ղոյն նամակներուն մէջ Գորդէզ մեծ
խոստումներ կ'ընէր եւ մեծադին պարգեւներ ալ
խրկելով՝ գրածները կը հաստատէր:

Ղարվաէզ դուռըութեամբ մ'ընդունեցաւ Օլմե-
տոն, եւ ըրած առաջարկութիւններն անարգելով մեր-
ժեց. իր զօրութեան վրայ ապաւինելով՝ մեծ մեծ
խօսելու սկսաւ. Գորդէզին դէմ սպառնալիքներ ը-
լու եւ ըստ որ քանի մ'օրէն թէ իրեն եւ թէ
իւր կողմն եղող պաշտօնակալներուն զուլն առ-
ջես կը տեսնեմ: Օլմետոյ քաղցրութեամբ ու ճարպ-
կութեամբ մ'ուզեց զինքը համոզընել որ ասանկ
քաղաքական պատերազմն անվայել ու դուրսվել բան

ըլլալէն զատ՝ Սպանիայի շատ վնասակար է: Աւելի աղէկ չ'ըլլար մի, բաւ, որ մէջերնիս միաբանինք, եւ իրարու դէմ պատերազմելով տկարանայու տեղ՝ զօրութիւննիս միացնենք, որով բոլոր երկրին դիւրութեամբ կրնանք տիրել: Բայց, աս պատճառներն անօգուտ եղան. Նարվաեղ աս խօսքերուն ամենեւին հաւանիլ չուզեց:

Հայրն Օլմետոյ տեսնելով որ աս կողմանէ իր յոյսը փճացաւ, զօրքերուն սիրտը վաստրկելու ջանաց. իր յաջողակութեամբն ու Գորդէղին առատաձեռնութեամբն իրեն բաւական կողմնակից դտաւ: Անդրէաս Տուերոյ, որն որ արդէն Գորդէղին կողմնէր, ընդունած մեծագին ընծայսիւն ինք զինքը բուրովին որոշեց: Իր օրինակէն շարժելով՝ ուրիշ շատ պաշտօնակալներ ալ նոյնն ըրին, եւ Նարվաեղ անօգուտ ու հպարտական խօսակցութիւններով ժամանակը կորսնցուցած ատեն՝ անդիէն ճարպիկ հաշտարարն առանց բոպէ մը պարագ պատեն անցընելու՝ զօրաց սիրտը Գորդէղին կողմը կը վաստրկէր:

Պուշկարային ու իր ընկերներուն ետ դառնալն ալ Սպարապետին կողման շատ օգնեց: Ասոնք Նարվաեղին բանակը դառնալուն պէս՝ Գորդէղին քաղցր բնութիւնն ու առատաձեռնութիւնը գովելու սկըսան. ըսին թէ ինք ամէն տեսակ դաշնադրութեան պատրաստ է եւ խելքը միտքը միայն Սպանիացւոց փառքն ու պարծանքն աւելցընելու վրայ է: Աս խօսակցութեանց վրայ զօրաց մէկ մասին միտքը փոխուեցաւ. յայտնապէս բողբոջեցին թէ օտար երկրի մը մէջ քաղաքական պատերազմ՝ ընելը շատ վնասակար ու անիրաւ է, մանաւանդ անտնկ զօրապետի մը դէմ՝ որուն տէրութեան ըրած մեծ ծառայութիւնները ոչ ոք կրնայ ուրանալ: Նարվաեղ ասոնց վրայ շատ նեղանալով՝ Պուշկարային արդէնց որ անկէ ետեւ ալ ըրած դեսպանութեան վրայ ամենեւին

չխօսի: Բայց ինչ օգուտ, բանը բանէն անցած էր: Գորդէղին խօսքն ամենուն բերանն էր. վտանգն անաստիճանի հասաւ՝ որ Նարվաեղ յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ զԳորդէղ եւ անոր մարդիկնէրը թաղաւորէն ապստամբ կը հրատարակէր: Օլմետն ալ բռնել ուղեց, բայց Տուերոյին աղաչանացը լսելով՝ աս բռնութեան գործքէն ետ կեցաւ, միայն հրամայեց որ շուտով բանակէն դուրս ելլէ:

Գորդէղ իմանալով որ միաբանութիւն ընելու համար Օլմետոյին բոլոր ջանքը պարագ ելեր է, որոշեց որ Նարվաեղին դէմ քալէ. մայրաքաղքին մէջ Ալվարատոյին հրամանին տակ հարիւր յիսուն հոգի թող տուաւ, որոնք անտնկ մեծ քաղաքը, բոլոր հոն թող տուած դանձերն ու թաղաւորը պիտի պահպանէին: Իր խորագիտութեամբն իրեն ճամբորդութեան բուն պատճառը Մոնդեղուսայէն դաղտնի պահելու ջանաց. թաղաւորը հաւանեցընել ուղեց որ նոր եկող օտարականներն իրեն բարեկամ են եւ քիչ մը հետերնին տեսնուելէն ետքը՝ ամէնքը մէկտեղ իրենց հայրենիքը պիտ'որ դառնան: Թաղաւորը Սպանիացւոց բուն միտքը չկրնալով հասկընալ, մէկալ կողմանէ ալ աս խօսքերը Նարվաեղին յայտարարութեանցը հետ չկրնալով միաբանել, միանգամայն Գորդէղին վրայ կասկած ու անվստահութիւն մը ցուցընելու փախնալով, խոտացաւ որ հանդարտ կը կենայ ու Ալվարատոյին հետ ալ նոյնպիսի բարեկամութեամբ կը վարուի, ինչպէս որ մինչեւ նոյն ատեն իրեն հետ վարուած էր: Զօրապետն անոր աս խոտումանը վրայ վստահանալ ձեւացուց, բայց ուելի Ալվարատոյին արթնութեանն ու զգուշաւորութեանը վրայ վստահ էր. վերջապէս 1520ին, Մայիսի առջև օրերը, Մեքսիկոյ մասնէն վեց ամիս ետքը՝ նոյն քաղքէն ելաւ:

Գորդէղ իր յոյսը դիւստորաբար իր երազաշարժութեան վրայ գրած ըլլալով՝ հետը շատ ծանրու-

Թիւն շառաւ, նոյնպէս ալ քիչ Թնդանօթ տարաւ: Բայց Նարվաէղին ձիււոր զօրքը զինքը շատ կը վախ-
ցընէր, որուն դէմ իր հետեւակ զօրքը չէր կրնար
կուռիլ. աս տկար կողմն ալ զօրացընելու համար՝ իր
զօրացը շատ երկայն ու ամուր տեղեր տուաւ, Գի-
նանդլա դաւառին բնակիչներուն գործածածին նման.
ասոնք ձիււորաց դէմ գործածելու որոշեց, որպէս զի
ձիերուն իրենց շատ մտիկնալն արգելուի: Եւստ մը
դէպ ի Չեմօտլա քալեց, ուր որ Նարվաէղ բա-
նակը դրած էր. քաղքէն երեսուն մղոն հեռու՝ Սան-
տովալին հետ միացաւ, որն որ Աերա-Գորուզի պա-
հապան զօրքովն իրեն օգնութեան եկած էր: Բուլը
իր զօրաց Թիւն երկուհարիւր յիսունէն աւելի չէր.
բայց իրենց քիչուորութենէն ամենեւին վախ չէին
ցուցընէր, որովհետեւ արտաքց կարգի քաջասրտու-
թիւն ու հաստատութիւն մ'ունէին: Պատերազմը
չսկսած՝ Գորդէղ Օլվետոն նորէն խրկեց, որ Նար-
վաէղին հաշտութեան առաջարկութիւն մ'ընէ: Նար-
վաէղ Խաղաղութեան ան ատեն կը զիջանիմ, ըսաւ,
եբբ որ Գորդէղ զիս իբրեւ կառավար կը ճանչնայ
ու բոլորովն իմ հրամաններուս կը հնազանդի: Ա-
սիկայ առաջարկութիւնը մերժել ըսել էր: Երկու
բանակին մէջ եղած հաղորդակցութիւնը՝ Գորդէղին
շատ օգտակար եղաւ, որովհետեւ իր կողմնակիցներն
աւելի եւս շատցան: Նարվաէղ ալ անուղղակի ասոր
օգնեց. կարծելով որ Գուպայի կառավարին եղբոր-
որդին Աելասկուէղ տէ Լէոնը դիւրաւ կրնայ շահիլ,
անոր թուղթ մը դրեց ու Գորդէղին կողմը թող տա-
լու յորդորեց: Բայց Աելասկուէղ տէ Լէոն՝ քաջ ու
մեծամնն զինուորը, որն որ իր արդեանց ու ծառայու-
թեանցը համար Գորդէղին երկրորդը համարուած էր
եւ սրտանց ալ անոր յարած էր, ազնուական վար-
մուէք մը ցուցուց. նամակն առնելուն պէս՝ Սպարապե-
տին տարաւ: Գորդէղ աս հաւատարմութեան ցոյցէն

շատ շարժեցաւ, բայց չզարմացաւ, որովհետեւ անոր
ու Սանտովալին վրայ կատարեալ վստահութիւն
ունէր. անոր համար ալ առանց կասկածելու՝ Նար-
վաէղին բանակն երթալու հրաման տուաւ, յուսալով
որ հոն եղած ժամանակն իրեն բարեկամ պաշտօնա-
կաններէն ոմանք կրնայ շահիլ:

Աելասկուէղ տէ Լէոն սաստիկ ուրախութեամբ
ընդունուեցաւ եւ մեծ պատիւ ու յարգութիւն գտաւ:
Նարվաէղ անոր մեծ խոստումներ ըրաւ, այնու թէ-
ութեամբ որ Գորդէղին կողմը թողու. իրեն խոստու-
ցաւ նաեւ որ զինքն իր երկրորդը կ'ընէ: Բայց Աել-
ասկուէղ աս ամէն առաջարկութիւնները մերժեց.
Եւ ոչ մահուան վախն, ըսաւ, զիս կրնայ անանկ
զօրապետէ մը բաժնել՝ որն որ միակ յարմար մարդն
է ասանկ փառաւոր աշխարհակալութիւն մը յաջու-
ղութեամբ դուրս հանելու: Գուպայի կառավարին
ազգական երիտասարդ պաշտօնակալ մը խօսքին մէջ
նետուելով՝ պուաց որ Մատնջի մը կողմն անանկ
եւանդով պաշտպանողը՝ Աելասկուէղի ցեղին արիւ-
նակից չէ եւ ոչ ալ նոյն ցեղին անունը կրելու ար-
ժանի: Աս խօսքին՝ Աելասկուէղ տէ Լէոն բարկու-
թեամբ սուրը քաշեց եւ կուղեր իրեն եղած նա-
խատանաց վրէժն առնել. բայց հոն գտնուողներն
արդէլեցին եւ զԱելասկուէղ ու Հայը Օլվետոն ստի-
պեցին որ բանակէն ելնէ, որպէս զի չըլլայ որ դժբախտ
դէպքի մը պատճառ ըլլան: Բայց իրենց այցելու-
թիւնն արդէն ուղած պտուղին յառաջ բերած էր.
Գօրքը Աելասկուէղին հետ եկող զինուորաց վրայի
դեղեցիկ ու մեծագին զարդերէն յափշտակուելով՝
սկսան զՆարվաէղ վար զարնել թէ ինչու յամա-
նութեամբ քաղաքական պատերազմ կը դրդուէ,
ուր որ բանը հաշտութեամբ դիւրաւ կրնայ լիննալ:
Աս գանդաաներէն Նարվաէղին կատարել բնութիւնն
աւելի գրգռեցաւ ու Գորդէղին դիւսոյն դին կտրեց:

Լսելով միանգամայն որ թշնամին մէկ փարսախ հեռուն կեցած է, աս համարձակութիւնն իրեն թշնամանք մը սեպեց, որուն պատիժը տալու համար՝ զօրքը յառաջ քալեցուց, որ պատերազմի սկսի:

Եւրբ որ Գորդէզ իմացաւ որ թշնամին քաղքէն դուրս ընդարձակ դաշտի մը վրայ բանակած է, աղէկ սեպեց որ յարմար դիրք մը բռնէ ու ետքը պատերազմի սկսի, որպէս զի գոնէ մէկ կողմանէ իր զօրաց քիչուորութեան տեղը լեցընէ: Անանկ բերաւ որ Նարվաէզին ու իր մէջը Գանուաս դետն իյնայ, ու մտքին մէջ շինած յարձակման յատակադիժն ի գործ դնելու յաջող առթիւն կը սպասէր: Գարնան աստն ըլլալով՝ սաստկութեամբ անձրեւ կու գար. Նարվաէզին զինուորները պատերազմի դժուարին աշխատութիւններուն այնչափ վարժած չըլլալով եւ իրենց թշնամեաց քիչութիւնն արհամարհելով՝ առանց հարկաւորութեան անձրեւի տակ մնալուն վրայ սկսան դանդաւորել: Պաշտօնակալներէն ոմանք ալ Նարվաէզին ըսին թէ Հաւանական չէ որ Գորդէզ յարձակումն սկսի. ուստի աւելի աղէկ է որ յոգնած զինուորներուն հանգիստ տալու համար՝ տեղերնիս դառնանք: Նարվաէզ հաւանելով՝ հրաման տուաւ որ Զեմբասլա դառնան. դետեղերքը միայն երկու հոգի թողուց որ թշնամեայն վրայ հսկեն: Աս միջոցին Գորդէզին զօրքը՝ հեղեղի պէս եկող անձրեւին տակ հաստատութեամբ ու համբերութեամբ կեցած՝ պահպանութիւն կ'ընէին: Զօրապետն իր զօրաց հրահանգին վրայ շատ հաճեցաւ եւ միտքը դրաւ որ ասանկ քաջ զօրքով ամէն բան կ'ընայ. ուստի եւ որոշեց որ գիշերուան մութն իրեն օգնական առնելով՝ Նարվաէզին վրայ յարձակի. նախատես ալ կ'ըլլար որ թշնամեայն զօրքը կրած աշխատութենէն ետեւ անհողութեամբ հանդիպած է, միտքը դնելով որ ասանկ դէշ եղանակին՝ վրանին յարձակում չ'ըլլար:

Գորդէզ պատերազմը չսկսած՝ զօրքին առջեւը ճառ մը խօսեցաւ, որն որ բառ առ բառ յառաջ կը բերենք, որպէս զի աս հռչակաւոր մարդուն ճարտարխօսութեան դաղափար մը տանք. աս ճառը Տիագ իր ճշդութեամբն այսպէս կ'աւանդէ: «Բարեկամք, աս գիշեր Աստուծոյ մեր ձեռքը տուած յարմար առիթը մեր բաղձացածէն ու երեւակայածէն շատ վեր է: Չեր քաջութեան վրայ ունեցած մեծ վստահութեանս փորձը քիչ մը ետքը պիտ'որ տեսնենք: Քիչ մը յառաջ մեր թշնամիներուն կը սպասէինք եւ յոյս ալ ունէինք որ աս դետին օդնութեամբը կը յաղթէինք. իսկ հիմայ զիրենք իրարմէ բաժնուած ու քնացած պիտի դտնենք, որն որ զմեզ արհամարհելնէն ու անհող կենալնէն յառաջ եկած է: Իրենց տկարութենէն՝ որով անձրեւին սաստկութեան չկրնալով դիմանալ՝ փախան գացին, կրնաք իմանալ թէ անանկ փափկութեամբ իրենց հանդիստը փնտռող մարդիկնէն՝ իրչափ թուլութեամբ ու առանց մէկէ մը կասկած ունենալու հանգստեան ու քնոյ մէջ թաղուած պիտ'որ ըլլան: Նարվաէզ պատերազմի աստն պահանջուած հսկողութիւնը չիգիտեր. իր անվարժ զօրքերը դեռ առջի անգամ թշնամեայ բանակ մը կը տեսնեն եւ մթան մէջ դիւրաւ կարգի չեն կրնար մտնել: Աս ալ կայ՝ որ շատերն արդէն իրենց մեծին վրայ տժգոհ են. ոմանք բոլորովին մեր կողմը միտած են. շատերն ալ կան որ աս հայրենակցաց պատերազմը սաստիկ կ'ատեն, առանց պատճառի ըլլալուն համար. եւ արդէն գիտէք որ զինուորաց թեւերն՝ իրենց կամայք դէմ գործեն նէ, ծանր ու թմրած կը շարժին: Թէ ասոնք ու թէ մէկալները թշնամեայ տեղ դնելու ենք, մինչեւ որ իրենք զիրենք կատարեալ յայտնեն. որովհետեւ յաղթութիւնը պիտի ցուցընէ թէ մատնչի անունը՝ մեզնէ չէ նէ անոնց կը

վայլէ: Աս ստոյգ է որ իրաւունքը մեր կողմն է, բայց պատերազմի մէջ իրաւունքն անհոգներուն դէմ կըլլայ ու յաղթողին կողմը կ'անցնի: Մեր թշնամիներն ուրիշ բանի չեն բաղձար, բայց եթէ ձեր ազատութեան, ձեր ընչից ու յոյսերուն վրայ տիրել: Ձեր յաղթութիւններովն իրենք պիտի պարծին. ձեր արիւնսով զնա՞ծ երկիրնիդ ու բոլոր ձեր արշաւանաց պատիւն իրենք պիտ'որ յափշտակեն: Բայց աւելի գէշն ան է որ զմեզ իրենց տակն առնելու ջանալով՝ թագաւորին շահուն ու մեր հաւատքին տարածելուն ալ մնաս պիտի հասցընեն: Եւ թէպէտ աս վնասներուն պատճառն իրենք են, բայց յանցանքը որ կողմն ըլլալուն վրայ պիտ'որ տարակոյս ունեցուի: Արդ բոլոր աս չարեաց առջեւն առնելու մէկիկ միջոցն ան է որ հիմակ ալ ձեզի բնական եղած քաջութեամբ պատերազմէք. ասիկայ դուք աւելի գործքով կրնաք ցուցընել քան թէ ես խօսքով հասկըցընել: Չէնք առէք, բարեկամք, յաղթութիւնը միշտ մեր կողմն եղած է. Աստուծոյ ու թագաւորին ունեցած պարտքերնիդ յիշելով՝ սրտերնիդ զօրացուցէք: Ձեր պատիւն աչքերնուդ առջեւն ունեցէք ու զիտցէք որ արդար կողմը պաշտպանելու համար կը պատերազմիք: Ես ալ ամենէն վտանգաւոր տեղերը ձեզի ընկեր կ'ըլլամ եւ խօսքով զձեզ քաջալերելէն աւելի իմ օրինակովս զձեզ պիտի համոզեմ», :

Մտքէն շատ անդամ ճառն ընդմիջահատող հաճութեան աղաղակներն օդը թնդացուցած էին. բայց երբ որ Գորդէզ խօսքը լմընցուց, ամէնը մէկ բերան՝ Յաղթեմ կամ մեռնիլ, պոռացին. մինչեւ տմանք ըսին որ եթէ ասկէ ետեւ Նարվաէզին հետ հաշտութիւն ընել ուզես նե՛ չենք հնազանդիր: Քաջասիրտ մարդիկներուն աս խօսքերը Գորդէզին անհաճոյ չեղեցան, որովհետեւ եռանդներնուն առաւելութենէն կը խօսէին, չէ թէ այստամբական ողբով,

Գորդէզ երեք պղտիկ գնդեր կազմեց. անջի գնդին հրամանատար դրաւ Չմանտովալ, որուն պաշտօնը շատ դժուարին էր, որովհետեւ թշնամուցն թնդանութները գերելու հրաման ունէր: Աս գունդն ընտիր զօրքերէ ու շատ պաշտօնակալներէ կազմուած էր, որոնց մէջն էր նաեւ Քիզարոս՝ որն որ ետքը Բերուի աշխարհակալն եղաւ: Քրիստովալ տէ Օլիտ երկրորդ գնդին գլուխն անցաւ. ասիկա Նարվաէզին բնակած աշտարակին վրայ յարձակելու պատուէր ընդունեցաւ: Իսկ ինք Գորդէզ երրորդ գունդն առաւ, որն որ ամենէն քիչուորն էր ու պահեստի զօրքի տեղ պիտի գործածուէր եւ հարկաւոր եղած կողմն օգնութեան պիտ'որ հասնէր: Նախ եւ յառաջ գեան անցնելու էր, որն որ շատ աշխատութեամբ անցան, ինչու որ անդադար անձրեւներու պատճառաւ խիստ բարձրացած էր. այնպէս որ զինուորները մինչեւ վզերնին ջրին մէջ թաղուած էին: Գիմացի եղերքն հասնելուն պէս՝ լուութեամբ յառաջ երթալու սկսան. ամէն մարդ մէյմէկ սուր, մէյմէկ դաշոյն ու մէյմէկ երկայն տեղ ունէր: Յառաջապահ գունդը՝ Նարվաէզին գետին քով դրած մարդիկներէն մէկը գերի բռնեց. բայց մէկալը փակաւ, արտորնօք վաղեց ու դոյժ տուաւ: Գորդէզ աս դէպքն իմանալով՝ մեծ կարողով ու սասախի լուութեամբ իր ընթացքն աւելի շուտութեամբ յառաջ տարաւ: Նարվաէզ պահապանին ձայնէն արթննալով՝ իր երկչոտութիւնը պարտաւեց եւ ըսաւ թէ Երազ տեսած պիտ'որ ըլլաս. չէր կրնար կարծել որ Գորդէզ յարձակում ընելու համարձակի:

Ապարապետը կէս գիշերէն քիչ մը ետքը Չեմբուպլա հասաւ, առանց փոքր արդեւք մը կրելու: Անմիջապէս Նարվաէզին բնակած տաճարին վրայ վաղեց, որն որ թնդանութներով ամբարցած էր. բայց այնպէս երազ եւ ուժով յարձակեցան որ երկու երեք թնդաւ

նօթ նետուէլէն ետքը՝ Մանտովալ ամբողջ մարտկոցին տիրեց: Նարվաէզ որուն քաջասրտութիւնն իր անխոհեմութեան հաւասար էր, յարձակման ճշմարիտ ըլլալն իմանալով՝ արտորնօք զէնք կ'առնէ ու դէմ դնելու կը պատրաստուի: Իր ղենուորները տաճարին աստիճաններուն վրայ շարուելով՝ Մանտովալին յառաջ դալը կ'արդէլէն: Նոյն զօրավարը թէպէտ եւ առիւծի պէս կը պատերազմի, բայց բազմութեան դէմ չկրնարով դնել էտ քաջուելու վտանգի մէջ կ'իյնայ. մէյ մ'ալ անդիէն Օլիտ ու իր զօրքն օդնութեան կը հասնին. նոյն իսկ Գորդէզ անձամբ խառնուրդին մէջ կը նետուի: Թշնամին իրենց միացեալ զօրութեան դէմ չկրնարով դնել դէպ ի ներս կը քշուի: Գորդէզին զօրքն ասով աւելի քաջալերուելով՝ շէնքին դուռը կ'ոտրելու կ'աշխատին: Նոյն միջոցին ղենուոր մը շէնքին վրայ ծածկած եղէգնէրուն կրակ տալով՝ Նարվաէզ դուռը ելլելու կը ստիպուի: Առջի յարձակման՝ աչքը տեղով մը կը դարնուի, եւ՝ Վայ մեռայ, պռալն ու իյնալը մէկ կ'ըլլայ: Թշնամիք ղենքը կը բռնեն շղթայի կը զարնեն:

Աս լուրը շուտ մը ամէն կողմ տարածուելով՝ Նարվաէզին բնկերները մեծ վհատութեան մէջ ձգեց եւ թշնամեաց դէմ պատերազմելու եռանդնին թողուցուց, որոնք՝ Յաղթութիւն, պռալով՝ աւելի քաջութեամբ կը յարձակին: Մարտակին ու շիթութիւնն երկու պզտիկ աշտարակներու մէջ գտնուող զօրքերուն սիրտը պատեց, որոնք տեղերնէն չկրցան շարժիլ. մութն ալ անանկ թանձր էր՝ որ թշնամին ու բարեկամը չէին զանազանուեր: Նարվաէզէն աւնուած թնդանօթներն իր զօրաց դէմ կը դործածուէին, որոնց սրտին մէջ ահ ու դողն երթալով սաստկացաւ: Տիեկոյ Ալեյակուէզ բոլոր զօրութեամբ կը ջանար որ զօրքերը քաջալերէ, բայց անօգնուողնքը ստիպեցին որ անձնատուր ըլլայ:

Նարվաէզ եւ ուրիշ բանտարկուած պաշտօնակաշները՝ Մալտովալին հսկողութեան յանձնուեցան, որն որ անոնց վէրքերը բժշկելու զբաղեցաւ: Գորդէզ իր նախանձորդն ու ախոյեանը տեսնելու եկաւ. չէր ուզեր ինք ղենքը ճանչցնել տալ, որ չլլայ թէ անոր տրամութիւնը սաստկացընելու առիթ տայ. բայց ղենուորաց իրեն ըրած մեծարանքը ղենքը յայտնեց: Նարվաէզ անոր դառնալով՝ ըսաւ. Պէտք է որ շատ մեծ բան սեպէք ան դիպուածն՝ որ զիս ձեր ձեռքը ձգեց: Որուն Գորդէզ պատասխան տուաւ. «Բարեկամ, ամէն բանի համար Աստուծոյ պէտք էմ շնորհակալ ըլլալ. բայց առանց սնապարծութեան՝ կրնամ երդնուլ որ աս յաղթութիւնն ու ձեր բռնուիլը՝ աս երկրին մէջ գործուած երեւելի դործքերուն քով չնչին բան մը կը սեպէմ»:

Առտու ըլլալուն պէս՝ արդէն թշնամութիւնները դադրած ըլլալով՝ Գորդէզ իր պաշտօնակաշներուն հետ՝ յաղթուողներուն զօրահանդէս ըրաւ. եւ որովհետեւ ղենուորք իր ձեռքը պագնելու հրաման կ'ուղէին, ղիլաւորներուն հետ անկեղծ սիրով պագտուեցաւ: Հրաման ալ տուաւ որ ամէնքն ազատ թողուն, բայ ի Նարվաէզէն: Որպէս զի Գուպայի կառավարն աս պատահած դէպքը չլէ, նաւատորմին պաշտօնակալ մը խաւրուեցաւ, որպէս զի մէջինները շահի: Աս յաղթութիւնը՝ Գորդէզին միայն երկու ղենուոր արժեց, իսկ Նարվաէզ տասնուհինգ ղենուոր ու երկու պաշտօնակալ կորսնցուց:

Քանի մը ժամ հանգչեւէն ետքը՝ Գորդէզ բոլոր յաղթուածները ժողկել տուաւ եւ անոնց ըսաւ. թէ Ձեր կամայը թող կու տամ, կամ իմ ծառայութեանս մէջ մտնելով՝ մեր վտանգներուն ու փառայր մասնակից եղէք, նոյն հաւասար պայմաններով՝ որոնցմով իմ հին ղենուորներս յանձն առած են, կամ Գուպա կղզին դարձէք: Նարվաէզին քա-

նի մը սաստիկ կողմնակիցներէն զատ՝ բոլոր պաշտօնակալներն ու զինուորներն առջի առաջարկութիւնը յանձն առին: Գորգէզին ընկերներուն վրայի մեծագին ոսկի զարդերն անոնց ընչասիրութիւնը կը դըրգուէին. մէկալ կողմանէ ալ իրենց նոր զօրապետին մեծանձնութիւնն ու քաղցր կենցաղավարութիւնը, եւ մանաւանդ աս վերջի առթին ցուցըցած քաջութիւնը զիրենք կը համոզէր որ իրմէ աւելի աղէկ հրամանատար մը չեն կրնար գտնել:

Գորգէզ աս յաղթութիւնը 1520ին, Մայիսի 27ին ըրաւ, որն որ իրեն շատ օգտակար եղաւ: Նարվաէզին զօրքերէն ընդունած օգնութեամբ՝ մէկէն ի մէկ 100 ձիաւորի ու բաւական շատուոր ոտանաւոր գնդի մը տէր եղաւ. վերջապէս պատերազմի պաշարն ալ՝ որ լմննալու վրայ էր, առատութեամբ հոգացուեցաւ: Այսպէսով, կ'ըսէ Ռուբերդան, արտաքոյ կարգի պարագաներ ու դէպքեր քովէ քով գալով՝ կորստեան վտանգէն ազատեցաւ, որն որ անձողպրելի կ'երեւար, եւ ամենեւին չկարծած ժամանակն իր ամէն ակնարկութեանցը հնազանդ 1000 սպանիացի զօրք ստացաւ, որոնք ուզած տեղը կրնար սանկիլ: Աս մեծ յաղթութեան ասանկ դիւրաւ յաջողէին եւ Նարվաէզին զօրքերուն զրեթէ ամէնը մէկանց առանց ընդդիմութեան իր դրօշին աակը մանելէն՝ հաւանականութեամբ կրնայ մարդ հետեւցընել որ աս գործքիս մէջ՝ Գորգէզին գաղտնի հնարքներն ու դարանքները հաւասարապէս գործեցին՝ իր զինուոր զօրութեան հետ. թշնամուցն քաջութեան չափ՝ Նարվաէզին ընկերներուն մատուցութիւնը նոյնին նպատուց:

Բայց աս գործողութիւնն ինչ եղանակաւ ու ինչ պատճառէ ալ յառաջ եկած ըլլայ, միշտ Գորգէզին ու իր քաջասիրտ ընկերներուն քիչ պատիւ ու քիչ փառք չէ:

Ժ.Օ.

Մեհեմեդ Գորգէզ:

Գորգէզ չուզելով բոլոր իր զօրքովը Մեքսիկոյ դաւնալ՝ որպէս զի չըլլայ որ բնակչաց որտին մէջ վատ մը մտնէ, մէկալ կողմանէ ալ զօրքին մէկ մասը Ալբա-Գրուզ թող տալ չուզելով՝ որպէս զի դատարկութեամբ հրահանգին չկորսընցընեն, որոշեց որ մէկ մասին՝ ուրիշ արշաւանքներ ու աշխարհակալութիւններ ընել ապ, իսկ ինք վըցհարիւր զօրքով Մեքսիկոյ դաւնայ: Բայց աս մտածմունքը շուտ մը փոխելու ստիպուեցաւ: Նարվաէզին յաղթուելէն քառնի մ'որ ետքը՝ Ալվարատոյէն Մեքսիկոյի վիճակին վրայ ձախորդ լըեր առաւ: Բնակիչները Սպանիացուց վրայ յարձակած ու անոնց կեցած տեղւոյն մէջ պաշարած էին. արդէն եօթը հազի մեռած էին եւ հաւանական էր որ ամէնն ալ նոյնպէս կ'ընկճէին՝ թէ որ շուտով օգնութիւն չհասներ:

Աս գոյժը Գորգէզին սիրտը խորունկ խոցեց. դիտէր որ Ալվարատոյ՝ կատաղի թշնամեաց յարձակման դէմ՝ երկայն ատեն չիկրնար դիմանալ. դիմանալու ալ ըլլար, պաշարի պակսութեան շուտ մը յետին նեղութեան մէջ կ'իյնար: Ատանգն անանկ ստիպողական էր՝ որ ոչ մտածելու եւ ոչ ալ ուշացընելու կու դար. անոր համար զօրաց հրաման սուաւ որ շուտով ձամբայ ելլելու պատրաստուին: Չեմբասուլայէն ելած իրիկունինն Մոնդեղու մայէն շեպաններ եկան. թագաւորը Ալվարատոյին դէմ ծանր ամբաստանութիւններ կ'ընէր, բերով որ բոլոր պատահած չարիքներուն պատճառն անոր անուրթ վարմունքն է: Գորգէզ աս իրարու անհամաձայն լըերն առնելով ու վրան խորունկ մտածելով՝ իմանալ թէ աս ապստամբութիւնը մեծ բան մ'եղած պիտ'որ ըլլայ: Իրօք ալ շատ դժբախտ դէպքեր պա-

տահած էին: Գորդեղ Մեքսիկոյէն ելլելուն պէս՝ քաղաքացիք մտածած էին որ իրենց թագաւորն ու տէրութիւնն օտարականաց բռնութենէն ազատելու ժամանակն եկած է, եւ մտքերնին դրած էին որ անոնց զօրութիւնը բաժնուած ու իրարու դէմ պատերազմի մէջ եղած ատեն՝ իրենք կրնան թէ մէկ մասն ու թէ մէկալ մասը ջնջել: Սպանիացիք իրենց քիչութիւնն ու տկարութիւնը տեսնելով՝ կասկածներով ու վախով կը տանջուէին. Ալվարատոն ալ վասնզը խոհեմութեամբ հեռացընելու տեղ՝ շուտով երեւան ելլելուն օգնած էր:

Ալվարատոն, ինչպէս որ արդէն ըսած ենք, քաջ ու աներկիւզ պաշտօնակալ մըն էր. իր գործունէութեամբը, հաստատութեամբն ու քաջասրտութեամբը Գորդեղէն վատհուրթիւնը շահելու արժանի եղած էր. բայց թէպէտ ճարտար ու փորձ զօրապետի մը օգտակար ծառայութիւններ ընելու մեծ ձիրք ունէր, սակայն առանձին հրամայելու յաջողակ չէր: Իր թեւթեւութեամբը՝ Մեքսիկացոց շատերուն համարումն ու սէրը կորսնցուցած էր: Գորդեղ ժողովողեան առջեւ մեծ համարում ստացած էր՝ ըստ տեղւոյն վարուիլ դիտնալովն ու իրարու հակառակ երեւցած ձիրքերն ամբողջ ունենալով. իր աներկիւզութիւնն ու խոհեմութիւնը, իր քաղցրութիւնն ու խօսքին վրայ հաստատուն կենայր՝ աւելի մեծ անուն ձգած էր, քան թէ իր յաղթութիւնները. խտուրթիւն՝ միայն ան ատեն կը բանեցընէր, երբ որ ուրիշ ամէն միջոցներն օգուտ չէին ընէր: Ասոր հակառակ Ալվարատոյ՝ ուրիշներն հպատակութեան մէջ պահելու համար՝ խտուրթեան ուրիշ միջոց չէր դիտեր. անոր համար ժողովողեան ապստամբելու նշանները տեսնելուն պէս՝ ճարպկութեամբ զանոնք հանդարտեցընելու ջանալու տեղ՝ անանկ մը վարուեցաւ, որ կարծես թէ շուտով ոտք ելլենին կ'ուզէր:

Նոյն ատենները պատահած էր տէրութեան գլխաւոր տօնը, այս ինքն՝ պատերազմի չաստուածին պատուոյն եղած հանդէսը, որն որ մեծ փառաւորութեամբ կը կատարուէր: Ըստ սովորութեան՝ ժողովուրդը մեծ տաճարին բակին մէջ՝ իրենց պաշտպան աստուածին պատուոյն համար կաքաւելու ժողովուած էր: Ազնուականք Ալվարատոյէն խնդրած էին որ Մոնրեզուանային աս հանդիսութեան ներկայ դառնուելուն ղեջանի. բայց անիկա խնդիրքնին մերժեց, որով ուղիները սաստիկ գրգռեցան: Ի վերայ այսր ամենայնի իրենց տօնը կատարեցին. նուագարաններու ձայնով երգելով ու կաքաւելով՝ իրենց կրօնական պաշտօնն սկսան: Աս միջոցիս՝ Ալվարատոյ գլխաւոր անցքերն ու ճամբու գլուխները բռնեց, եւ ազնուականաց մեծագին զարդերէն զրդուելով, միանգամայն յոյս ունենալով որ իրենց դէմ դաւաւկցութիւն ընողները մէկէն կը ջնջէ, իր զօրացը հրամայեց որ աս անգէն ու անպատսպար բաղմութեան վրայ յարձակին: Յարձակումը փութով ու զարհուրելի եղանակաւ յառաջ դնաց. Մեքսիկացիք չկրնալով իրենք զերենք պաշտպանել, ըստ մեծի մասին ջարդուեցան. հազիւ քիչ մը մարդիկ տաճարին վրայէն մերձաւոր շէնքերուն յարկերուն վրայ կրցան փախչիլ: Այսպիսի մատնութիւնն ու անգլութիւնը՝ Մեքսիկացիները չափէ շուրս կատողեցուց, եւ ամէն մերձաւոր գաւառներուն բնակիչներն ալ վրէժխնդրութեան զրդուեց: Քէն առնելու բաղձանքով ամէն դիպց կը վազէին կը ժողովուէին, եւ ամենեւին վտանգէ մը չվախնալով՝ սաստիկ զօրութեամբ ու կատաղութեամբ Սպանիացոց բնակած տեղւոյն վրայ յարձակեցան, պարբային մէկ մասը կործանեցին ու շտեմարաններն այրեցին: Աս յարձակման վրայ շուտ մը կարգաւորեալ պաշարում մը սկսաւ. ժողովողեան կատաղի յարձակումները՝ Սպանիացոց յուսահատական ու

.քաջասիրտ պաշտպանութեան կը հաւասարէր: Աւարատայ յայտնի կը տեսնէր որ Գորգէզին օգնութեան համեմէն ուրիշ ազատելու միջոց չկայ:

Արդ Գորգէզ իր զօրաց աս նեղութիւնն իմանալով՝ ամէն ճիգն ի գործ դրաւ որ շուտով Մեքսիկոյ հասնի, եւ աս առթիւն մէջն ալ նոյն արագաշարժութիւնն ի գործ դրաւ, որով միշտ վտանգներէն ազատած էր: Դասագարս հասած ատեն՝ երկու հազար տեղացի զինուոր իրեն հետ միացաւ. որով Մեքսիկոյ ելած ապստամբութիւնը զսպելու համար ինք զինքը բաւական զօրաւոր կարծեց: Մեքսիկոյի երկիրը մանելուն պէս՝ տեսաւ որ ամէն կողմ՝ Սպանիացւոց զէմ սաստիկ ատելութիւն մը տիրած էր: Իր ճամբուն վրայ եղած քաղաքներուն բնակիչներէն շատերը թող տուած փախած էին. զօրաց համար ամենեւին պաշար չէր գտնուէր: Եւ թէպէտ իր ընթացքին արգելք դնող չկար, բայց ամէն կողմ տիրած խոր լռութիւնն ու օտարականաց հետ ամենեւին մեկու մը հաղորդութիւն ունենալ չուզելը՝ յայտնի կը ցուցնէր որ ապստամբութիւնը՝ միայն զէնքի զօրութեամբ կարող պիտի ըլլայ զսպել, որուն սաստիկութեամբ սկսելուն նշաններն ամէն կողմ կ'երեւային:

Գորգէզ Յունիսի Զնին Մեքսիկոյ մտաւ: Զինքը դիմաւորելու եկող մը չէղաւ. ամէն կողմ տխուր լռութիւն մը պատած էր: Սպարապետն առջեւ բերան սարսափեցաւ, բայց վստահութիւնն իր զօրաց վրայ դնելով՝ ունեցած վախը մէկ դի ըրաւ եւ մեկդի ձգելով իր խոհեմական վարմունքն՝ որով իր ընթացից մէջ քաղցրութիւն մը կը խառնէր, Մոնդեղոմային այցելութեան չընաց. եւ երբ որ թագաւորն իրեն եկաւ եւ ըրած յաղթութեան ու դարձին վրայ բարեմաղթութիւններ ըրաւ, ինք անարգելով մը կունակը դարձուց եւ ամենեւին պատասխան տալ չուզեց: Գորգէզին այսպիսի արատքոյ կորզի

ու իր հասարակօրէն բռնած քաղաքավարական ընթացքէն բոլորովին տարբեր վարուիլը՝ երկու պատճառ ունէր. նախ կը կարծէր թէ Մոնդեղոման իր հպատակացը դիտաւորութեան տեղեակ էր եւ իրենցմէ դաղտուկ պահեց. երկրորդ ալ իր հիմնական զօրութեան վրայ յանձնապաստանութեամբ կը վրասահէր, որովհետեւ Տակիտային ըսածին պէս՝ Յաջող դէպքերն երեւելի զօրապետները յանդուգն կ'ընեն:

Գորգէզ Ալվարատոն դիմացը բերել տուաւ եւ իր հեռաւորութեան ատեն բռնած ընթացքին ու պատահած դէպքերուն վրայ խստիւ քննութիւն ըրաւ: Ալվարատոյ ինք զինք ջատագովելու ջանաց, ընելով թէ Աերջին հարկաւորութենէ ստիպեալ՝ այնպէս վարուեցայ: Իմացայ որ, ըսաւ, տեղացւոց մէջ սուտ լուր տարածուեր է թէ մեր զօրքն յաղթուեր է եւ ասոր վրայ բոլոր Սպանիացիները ջնջելու դաղտնի դաւաճանութիւն մը կաղմուեր է: Իսկ տօնի օրը Մեքսիկացոց վրայ յարձակում ընելը անոր համար էր, վասն զի դիտէի որ նիւթած նենդութիւննին ան օրերն իրօք ի գործ գնելու պիտի սկսէին: Աս չարեաց առջեւն առնելու համար՝ ուղեցի մէկէն ապստամբութեան գլխաւորները ջնջել: Գորգէզ անոր աս ջատագովութիւնը չհանցաւ ու բռնած ճամբան վար զարկաւ: Բայց Մեքսիկոյ դառնալէն ետեւ իր բռնած ընթացքն ալ բոլորովին առանց պակասութեան չէր: Մոնդեղոմային խարդախական ընթացքին նենդանալով ու պաշարի պակասութեան վրայ կատարելով չափաւորութեան դիմալը մեկդի հանեց, եւ ազնուականաց հետ արհամարհոտ հպարտութեամբ մը վարուելու սկսաւ: Քանի մը Մեքսիկացիք, որոնք Քիչ մը սպանեղերէն սորված էին, Գորգէզին խօսքերը լսելով՝ իրենց քաղաքակցացը հաղորդեցին եւ անոնց բարկութիւնն աւելի գրգռեցին: Ամէնն ալ արատքոյ կարգի կատարութեամբ գէնք առին օտաւ

բականաց վրայ յարձակելու, եւ ան ատենէն այնպիսի սաստիկ պատերազմ մը սկսաւ, որն որ ուրիշ կերպով չէր կրնար դադրիլ, բայց եթէ մէկ կողման բոլորովին ջնջուելովը:

Գորդեղ ղենուորի մը հրաման տուած էր որ Մանդեղուցային կիներ եւ ուրիշ աղնուական տիկիները Գաղուպա տանի ու ցեղապետին պահպանութեան յանձնէ: Աս ղենուորը քիչ մը վերջը՝ վերաւորած, հողին բերանն եկած՝ ետ դարձաւ: Կատրած տեղացիք թմբերուն վրայ ասոր դէմ՝ յարձակելով՝ բռնած էին. բայց կուց զոչ մատուցանելու ասքած ատեննին ձեռքերնէն պրծած էր: Բողբոն ալ, ըսաւ, ղենուորած են ու ամէն դիպց դէպ ի մեզ կողմը կը դիմեն: Գորդեղ անմիջապէս ջրկատ մը հանեց, որն որ հաղու մեծ հրապարակը կրցաւ հասնիլ եւ հոն կատաղի աղաղակներով ու կարկառի նման նետերով ընդունուեցաւ: Ժողովուրդը՝ հրապարակներն ու տներու տանիքը բռնած էին եւ Սպարնիացւոց վրայ շարունակ նետ կը նետէին: Զոհատին զխուսորը շուտ մը բազմութենէն պաշարուեցաւ. հաղու մեծ քաջութեամբ ու արտաքոյ կարգի ճարտարութեամբ կրցաւ աս սաստիկ վտանգէն զերծանիլ եւ իրենց տեղն հասնիլ, խել մը մարդ կորսնցընելէն ետեւ:

Տեղացիք ասոր վրայ համոզուելով որ ղերենք հարստահարողներն անյաղթելի չեն, երկրորդ օրը եկան վրանին յարձակեցան: Պաշարուողները՝ եկողներուն բազմութենէն աւելի՝ անոնց զարհուրելի կատաղութենէն սարսափած էին: Թշնամիք կարծես թէ բոլոր կատաղի դազաններու դարձած էին. թէպէտ թշնգանթները դէպ ի ճամբաներուն բերանն ուղղուած ըլլալով, ամէն անգամ պարպուելուն՝ սոսկալի բազմութիւն մը գետինը կը ձգէին եւ Սպարնիացւոց ամէն մէկ հարուածը՝ մերկ մարդիկներուն մէջ մէկ մահացաւ վէրք էր, ի վերայ այսր ամենայնի յար-

ձակման ու ժգնութիւնն ամենեւին չէր թողնար. նոր յարձակողներ՝ մեռնողներուն տեղը լեցընելու համար յառաջ կը նետուէին եւ անոնց պէս ջարդուելէն ետեւ՝ իրենց տեղն ալ ուրիշ աւելի քաջասիրտ մարդիկ կը յաջորդէին: Գորդեղ բոլոր իր յաջողակութեամբը, քաջութեամբն ու ղենուորաց հրահանգովը դէմ դնելով՝ հաղու կրցաւ թշնամեաց ներս մտնելն արգելել:

Մեքսիկացւոց ցուցրցած աս անուաճելի զօրութեան վրայ ամենէն քաջ ղենուորները սարսափեցան եւ Կարվաեղին ընկերներն ապշեցան մնացին: Մեքսիկացիք շարունակ իրենց կը սպառնային թէ Զձեղ մեր աստուածներուն պիտի զոհենք, ինչպէս որ խոստացած ալ ենք. տաճարներուն մէջ վայրենի դաղաններ ալ պահած ենք, որպէս զի ձեր մարմինները սպառեն: Աս խօսքերն՝ անոնց զարհուրելի մարդադոհը տեսնողներն աւելի եւս կը սարսափեցըներ: Միակերպ կրած նորանոր յարձակումին, դրանուած վտանգին՝ ղենուորաց վրայ դժոխակ ու վնասակար տպաւորութիւն մը կ'ընէր: Կարվաեղին ղենուորները կարծած էին որ արդէն յաղթուած ու նուաճած երկրի մը կողպուտը ժողովելու կ'երթան. ուստի եւ մէկէն ի մէկ այսպիսի ծանր ու վտանգաւոր պատերազմի մը բռնուելուն վրայ մեծապէս կը արանջէին, եւ Գորդեղին խոստմունքներէն խաբուելուն վրայ կը զլջային: Բայց ժամանակ կորսնցընելու չէր դար. արտաքոյ կարգի զօրութիւն ու քաջութիւն ցուցընելով՝ պէտք էր որ հասարակաց թշնամոյն ձեռքէն եւ ընդհանուր կորստեան մը վտանգէն աղաւելու ջանային: Ուստի Գորդեղ՝ որ աս ամէն դժբախտութեանց մէջ իր հաստատութիւնը պահած էր, ուզեց զօրաց քաջասրտութիւնն արթնցընել. վաթսուն հոգւոց զբաւն անցնելով՝ յարձակուած մ'ըրաւ ու թշնամիները վռնտեց:

Մեքսիկացիք իրենց դազանային յամառութեամբը Գորդեղին աշխոյժն ու քաջասրտութիւնը չէին կրնար նուաճել: Ուղերով թշնամեաց ցուցընել որ իրենցմէ ամենեւին չեվախնար, հրաման տուաւ որ երկրորդ յարձակման մը պատրաստուին: Տեսնելով որ առջի յարձակման ատեն՝ պատուհաններէն ու տանիքներէն նետուած նետերէն ու քարերէն՝ զինուորները շատ վնաս կրեցին, աս վտանգին առջեւն ալ առնելու համար՝ անիւներու վրայ հաստատուած չորս աշտարակ շինել տուաւ, որոնց ամէն մէկը երեսուն զինուորի չափ կրնար առնուլ: Աշտարակներուն վրայ հաստ տակտակներով ծածկուած էր, որպէս զի նետուած քարերուն դէմ դնէ. իսկ քովերը ծակեր կային, որոնցմէ կրնային հրացան պարպել: Գորդեղ առ աշտարակներուն մէջ բաւական զօրք խոթելէն ետեւ՝ մնացած զօրքին դուռն անցաւ, եւ երկու հազար Գլասգալացի ալ մէկտեղ առնելով՝ կէս դիշերուն դուրս ելաւ: Ամէն կողմ խոր լուծիւն մը տիրած էր. բայց հաղել թէ յառաջ երթալու սկսան, մէջ մ'ալ զարհուրելի աղաղակներն ու պատերազմական գործիքներու զարնուիլը ցուցուց թէ թշնամիք կը հսկեն եղեր: Մեքսիկացիք թշնամեաց յարձակման չապասելով՝ անոնց դիմացն ելան: Երկու կողմանէ ալ առջի հարուածներն առին տուին, առանց կարգերնին աբելու: Բայց Մեքսիկացիք շատ մը իրենց բրած մեծ կորուստը տեսնելով՝ ճամբաներու մէջ շինուած պատնէշներուն ետեւը քաշուեցան եւ հոնից սաստիութեամբ կը պատերազմէին. երբ որ թնդանօթները զերենք կը ցրուէր, ետ ետ կ'երթային ու նորէն կարգի կը մանէին: Արեւուար որ ճարտար դիւաւոր մը իրենց բրած շարժումներուն կ'առաջնորդէր. ամէնը մէկանց ու շատ ցածէն նետ կը նետէին. առանց շփոթութեան իրենց կեցած սեղը կը պաշտպանէին, եւ առանց կարգերնին աւ-

րելու ետ կը քաշուէին: Շարժուն աշտարակներն առջի բերան զերենք շատ վախցուցին. բայց շուտ մը աճապարեցին տանիքներուն վրայ ահագին ծանրութեամբ քարեր հանեցին, որոնք ճարտարութեամբ աշտարակներուն վրայ նետելով՝ կտոր կտոր ըրին: Պատերազմը բոլոր օրը տեւեց. Մեքսիկացիներէն սաստիկ բազմութիւն մեռաւ ու քաղքին մէկ մասն ալ այրեցաւ. բայց Սպանիացիք իրենց թշնամիները շարդելէն յոգնելով ու շարունակ նոր եկած զօրքերու յարձակման դէմ դնելու հարկադրած ըլլալով՝ որոնք իյնողներուն սեղը կ'անցնէին եւ աւելի կատալութեամբ կը պատերազմէին, վերջապէս ետ քաշուելու ստիպուեցան: Աս կռուոյն մէջ Սպանիացիներէն 12 հոգի մեռաւ, 60 հոգի ալ վերաւորուեցաւ. նոյն իսկ Գորդեղ ձեռքին վրայ վէրք մ'ընդունեցաւ:

Սպարապետն ան ատեն իր սխալմունքն իմացաւ, անսաւ թէ Մեքսիկացիներն արհամարհելն իրեն սրչափ սուղի նստեցաւ. համոզուեցաւ որ քաղքին բռնութեամբ տիրելն անկարելի է, եւ տեսաւ որ իր ներկայ վեճակին վտանգները՝ պաշարի պակասութենէն ու հետեւապէս սովէն՝ աւելի պիտի սաստկանար: Մէկալ կողմանէ ալ Մեքսիկայ թողուին իրեն շատ դժուար էր. ասանկ աշտարակաբլթենէ մը հրածարելն՝ որուն վրայ այնչափ աշխատած եւ սարի մը քրտինք ու արիւն թափած էր, իրեն շատ ծանր կու դար: Բայց թէպէտ ետ քաշուին ալ շատ վտանգաւոր էր, սակայն մէկիկ պապհով միջոցն էր: Գորդեղ աս մտածմանց մէջ եղած ատեն՝ Մոնդեղումս իրեն խորհուրդ մը տուաւ, որն որ Սպարապետը հաճութեամբ ընդունեցաւ, որովհետեւ անիկց յաջութեամբ կրնար յուսալ:

Սպարը բարձր աշտարակի մը վրայէն՝ եղած պատերազմը կը զննէր. տեսաւ որ իր եղբայրն ու քանի մը խօսքերնին անցնող ցեղապետներ դնդերուն

դուին անցած էին. կը տեսներ որ բոլոր քաղաքը սաստիկ կոտորած կ'ըլլայ, կը դուշակէր որ Մեքսիկոյի կործանմանէն ետքը՝ անտարակոյս իր թագն ու նոյն իսկ իր կեանքն ալ պիտի կորսնցընէ: Իր հպատակներուն սաստիկ վրէժխնդրութեան բազմանքը տեսնելով եւ Սպանիացոց մեծ ու արտաքոյ կարգի քաջասրտութիւնը ճանչնալով՝ յայտնի կ'իմանար որ թշնամութեանց դադրելուն յոյս չկայ: Աերջագէս կ'իմանար թէ որ կողմն որ յաղթող ըլլայ, Մեքսիկոյ պէտք է որ բոլորովին կործանի ու անբնակ ըլլայ: Ասոնք մտածելով ուղեց Սպարապետին հետ մէյ մը խօսակցիլ եւ ջանաց զԳորգէզ համղել որ խաղաղութեամբ ու հանդարտութեամբ քաղքէն ետ քաշուելէն ուրիշ միջոց չկայ: Աս բանս, ըսաւ, թէ ձեզի եւ թէ ինձի օգտակար է. որովհետեւ ձեր երթալէն ետեւ՝ ես կրնամ կառավարութեան սանձերը ձեռքս առնել եւ իմ թագիս աչք տնկողները նուաճել: Մինչեւ հիմա ձեր պատճառաւ քաջած ներութիւններս՝ վրանիդ պարտք մը կը դնեն որ աս զոհը յանձն առնուք, որն որ շատ կողմանէ ձեզի ալ օգտակար է: Գորգէզ անմիջապէս տեսնելով որ աս առաջարկութիւնն ինչ կերպով կրնայ իր օգտին դարձնել, խօսք տուաւ որ քաղքէն դուրս կ'ելլէ, բայց այնու դաշամբ որ կայսրն արդէն որ իրենց մնաս ընող մը չըլլայ, որուն համար պէտք է որ, ըսաւ, Մեքսիկացիք զէնքերնին վար ձգեն: Մոնղեզումս աս խնդիրը սիրով յանձն առաւ ու պատրաստեցաւ բոլոր իր ազգեցութեամբն իր հպատակներուն գրգռած ոգիները հանդարտեցընելու եւ յարձակումին դադրեցընելու:

ԺԿ.

Մոնղեզումսին հանձն: — Տաճարին վէջ ստիպէր պարտուի:

Աստու եղածին պէս՝ Մեքսիկացիք յարձակումն աւելի սաստիկութեամբ նորէն սկսան, առանց ամենեւին թնդանթներուն կոտորածէն զարհուրելու. իրենց բազմութիւնն ամէն բոպէ շառնալու վրայ էր: Նոյն ատեն Մոնղեզումս պարսպին վրայէն իր փառաւոր թագաւորական զբեսաներովը ժողովրդեան երեւցաւ: Երբ որ Մեքսիկացիք տեսան իրենց տէրն ու թագաւորը՝ զորն որ աստուծոյ պէս կը յարգէին ու կը պաշտէին, զէնքերնին վար առին եւ անմիջապէս խոր լուծիւն մը տիրեց. ամէնն ալ զուլնին ծռեցին, սմանք գետինը խոնարհեցան: Մոնղեզումս ժողովրդեան ճառ մը խօսեցաւ, որով կը ջանար զանոնք համոզել որ թշնամութիւնները դադրեցընեն: Օտարականք կ'ուղեն քաղքէն հեռանալ, ըսաւ. չեմ ուղեր որ անոնց ետ քաշուելուն արդէլք դնէք:

Այնուականներն՝ որոնք պարսպին աւելի մօտիկացած էին, որ կայսեր խօսածն աղէկ մը լսեն, շուտ մը պատասխան տուին թէ Աստուածներուն օգնութեամբը՝ պատերազմը շուտով կը ընննայ. որովհետեւ երգում ըրած ենք որ բոլոր Սպանիացիները ջնջենք: Մոնղեզումս զանազան պատճառներով զիրենք զթութեան շարժելու կամ սրտերնին վախ ձգելու ջանաց. բայց ոգիներն անանկ գրգռած էին, որ պատճառներու մտիկ ընելու ատենն անցած էր: Ամէն կողմանէ տրտունջն սկսաւ, յարգութիւնը կասարկութեան փոխուեցաւ. սմանք թագաւորը տկար ու վատ կը կոչէին, սմանք ալ սպառնալէքներ կ'ընէին ու կը նախատէին: Անաստութեան հոգին առնուն վրայ տարածուեցաւ. եւ որոնք որ մինչեւ նոյն ատեն կայսրն աստուծոյ տեղ դրած էին, իրեն անէծքներ տալու սկսան. երթալով կատուութիւն

նին սաստիկանալով՝ սկսան նեա ու քարեր նետել՝
ան սաստիճանի սաստիութեամբ, որ Սպանիացիք զին-
քը պաշտպանելու համար վահաններն վեր վերցնենքու
չմնաց՝ դժբախտ թագաւորն երկու նետէ վերաւորե-
ցաւ ու երեսն ալ քար մը դալով՝ դետինն ինկաւ։
Մեքսիկացիք աս տեսնելով՝ անանկ սոսկացին, որ
յանկարծակի մէկ ծայրէն մէկալ ծայրն անցան։ Խիղ-
ճերնին սկսաւ զարնել, գործած ոճիրներուն վրայ
սարսափելով ու կարծելով որ աստուածներն անմի-
ջապէս վրէժխնդիր պիտ'որ ըլլան՝ փախչելու սկսան։

Մոնղեղումա իր բնակարանը տարուեցաւ, ուր որ
Սպարապետը շատ մը վաղեց զնաց եւ զինքը միտի-
թարելու կը ջանար ու իր դժբախտութեան վրայ
շատ մեծ ցաւ կը ցուցնէր։ Բայց թագաւորն աս
աստիճանի նուաստութեան հասնիլը տեսնելով, ու-
րուն պատճառն օտարականք էին, զԳորդեղ բար-
կութեամբ եւ արհամարհութեամբ մէկդի ըրաւ։
Բժշկական օգնութիւններն ալ ընդունիլ չուզեց։
Ասանկ մեծ նախատինք մը կրելէն ետեւ ապրիլ չէր
ուղեր, վասն զի թէ Սպանիացւոց դերի ու թէ իր
ժողովրդեան ատելի եղած էր։ Աստղութենէն՝ վէր-
քերուն վրայ դրուած սպեղանիքը փրցուց հանց, եւ
յամառութեամբ՝ ամենեւին սնունդ աւնուլ չէր
ուղեր։ Գորդեղ ասոր վրայ շատ ցաւեցաւ, եւ միտքը
փոխելու շատ ջանակէն ետեւ տեսնելով որ անկա-
րելի է եւ տարաբախտ թագաւորին վախճանը մօ-
տեցեր է, գոնէ զանիկայ քրիստոնէական կրօնքի
դարձնելու ջանաց։ Հայրն Օլմետոյ իր ճարտասանու-
թեան բոլոր ուժը թափեց թագաւորը համոզողնելու
որ մկրտուի։ Բայց աշխատութիւնն անօգուտ եղաւ։
Երեք օր հիւանդութիւն քաշելէն ետքը՝ իր բախտն
ու իր թշնամիները նդովելով եւ Սպանիացւոց ու
իր ապստամբ հպատակացը վրայ աստուածներուն
վրէժխնդրութիւնը կանչելով՝ մեռաւ։

Ասանկ աղետալի վախճան ունեցաւ Մոնղեղումա
Բ։ Յիսուն տարւան մեռաւ, տասն'ութը տարի թա-
գաւորելէն ու եօթն ամիս գերութիւն քաշելէն ե-
տեւ։ Սպանիացիք անոր մահուանը վրայ շատ ցաւե-
ցան. իր մեծանճութեամբն ու ազնուական վար-
մունքովն անոնց սիրելի եղած էր։ Իր բնութեան մէջ
իրարու հակառակ առաքինութիւններ ու մտութիւն-
ներ կ'երեւային. վեհանճն ու առատաձեռն էր, բայց
շատ հեղ իր հպատակաց մնասովը. արդար եւ
իրաւարար էր, բայց շատ անգամ անդութեան
գործքեր կը գործէր։ Իր պատերազմական ձիրքերն,
որով շատ յաղթութիւններ գլուխ տարած էր, շա-
վաւորութեամբ եւ մարդասիրութեամբ խառն չէին։
Թէպէտ իր թագաւորութեան առջի տարիներն իր
տէրութեան երկիրներն ընդարձակած էր, բայց կար-
ծեա թէ վերջին տարիներն իր բնաւորութիւնը բոլորու-
վին փոխուած էր. ան քաջասիրտ ու աներկիւղ աշ-
խարհակալը՝ Սպանիացիք իր երկիրներուն վրայ երեւա-
լուն պէս՝ տկար ու տարտամ իշխան մ'եղաւ։ Բաւա-
կան սուր միտք ունէր, երաժշտութիւնը շատ կը սի-
րէր, պատերազմական կրթութիւններէն կը հաճէր.
Իր մէկիկ զբօսանքն՝ որսի երթալն էր։ Հասակը մի-
ջակ, անդամները համեմատ, դէմքը վայելուչ, աչուր-
ներն ազդու էր. իր զգեստին եւ բոլոր մարմնոյն վրայ
պրտաքոյ կարգի հոգ ու զգուշութիւն կ'ընէր։ Թէ-
պէտ իր կառավարութեան մէջ զանազան պակաս-
թիւններ ալ ըրաւ, ի վերայ այսր ամենայնի Մեքսի-
կոյի ամենէն երեւելի ու հռչակաւոր թագաւորը
կրնայ սեպուիլ։ Շատ որդիներ ունեցաւ, որոնցմէ
երեքը քիչ մը ետքը մեռան. մէկը կենդանի մնալով
քրիստոնէութեան դարձաւ ու Տոն Բետրոյ անուամբ
Նշանաւոր եղաւ։ Մոնղեղումա եւ Գուլա անուամբ
ճանչցուած սպանիական կոմսերն՝ աս Տոն Բետրոյէն
սերած են։ Նոյն ընտանիքէն Յովսէփ Ալալատարեղ

անունով մէլը 1697ին Մեքսիկայի փոխարքայ անուանեցաւ:

Մանդեղումն վերջին շունչն աւանդելուն պէս՝ Գորգէզ շուտ մը մարդ խրկեց ու թագաւորին մահուան գոյժն անոր յաջորդը Գուեղըւսազային իմացուց. միշտ կայսեր քովը մնացող աղնուականներէն ալ վեց հոգի ընտրեց, որ անոր մարմինը քաղաք տանին: Երբ որ Սպանիացիները պաշարող ժողովուրդն իրենց թագաւորին մեռելը տեսան, շուտ մը բռնած զիրքերնին թող տալով՝ սկսան անոր ետեւէն երթալ: Քիչ մը վերջը թագաւորին մահուան գոյժը քաղքին ամէն կողմը տարածուելով՝ ողբալու եւ կոծելու ձայներ սկսան, եւ ամբողջ զիշերը նոյն եղանակաւ յառաջ գնաց: Աւտու եղածին պէս՝ թագաւորին մարմինը մեծ փառաւորութեամբ՝ ու հանդիսով Գուաթուալաքա լեռը տարուեցաւ, որուն վրայ էր Մեքսիկայի թագաւորաց զերեզմանը:

Մանդեղումայի մահուամբ՝ հաշտութեան յոյսը բոլորովին ոչնչացած էր. յուզարկաւորութեան ժամանակն ընդմիջահաստած պատերազմը՝ նոր կատարութեամբ մը սկսաւ: Քաղաքացիք մեծ տաճարին մէկ կողմն եղած բարձր աշտարակը հինգհարիւր ընալի զօրքով ամրացուցին, որն որ Սպանիացւոց վրայ կը նայեր. անանկ որ Սպանիացիներէն ոչ դք դուրս կրնար ելլել՝ առանց վիրաւորուելու: Գորգէզ տեսաւ որ ան աշտարակին չափրած՝ իր ետ քաշուիլը չեկրնալ յաջողցնել. պէտք էր որ զանոնք անկից վառնալէ՝ թէպէտ եւ շատ դժուար ըլլար ու մարդ ալ կորսնցնէր: Յովհաննէս Խոզոպար բաղմաթիւ գընդով մը աս յարձակումն ընելու որոշուեցաւ. եւ թէպէտ ինք շատ քաջ էր ու քովը զօրքերն ալ ընալի էին, բայց երեք անգամ ետ քշուեցան:

Գորգէզ տեսնելով որ իր քաջ ու հաւատարիմ զօրաց աղաւորութենն՝ աս յաղթութենէն կախու՛

ունի, ուղեց անձամբ կուռոյն մէջ մտնել. վիրաւորած թեւին վահան մը կապել տուաւ եւ սուրը ձեռքն առած՝ կուռոյն մէջ նետուեցաւ: Չինուորներն իր քաջարտութենէն ու օրինակէն քաջաւերուելով՝ նորէն յարձակեցան, աշտարակին աստիճաններէն վեր ելլելու սկսան եւ վերջապէս Մեքսիկացւոց բռնած պատշգամին վրայ հասան. աս նեղ միջոցին մէջ սրոյ ու մահալի զարհուրելի պատերազմ մը բացուեցաւ: Թշնամիք մեծ քաջութեամբ աս յարձակման դէմ դրին. աւելի կ'ընտրէին կտոր կտոր ըլլալ, քան թէ զէնքերնին ձգել. ոմանք իրենք զիրենք աշտարակէն վար կը նետէին, լաւագոյն սեպելով իրենց կամօքը մեռնիլ, քան թէ թշնամաց սրոյն բերանն երթալ: Տաճարին բոլոր քրմերը՝ սոսկալի աղաղակներով ժողովուրդն աստուածներուն պաշտպանութեան կանչելէն ետքը՝ պատերազմելով մեռան. քառորդուան մը մէջ աշտարակին հինգհարիւր պահապանները բոլորովին ջարդուեցան: Գլխազալացիք աշտարակին կրակ տուին, որն որ շուտ մը պրեցաւ: Բայց պատերազմը դեռ փոշոյներուն բերանը կը շարունակուէր. մանաւանդ Գագուպայի փողոցին վրայ, որ լայն ըլլալով՝ Մեքսիկացիք զիրաւ կրնային թշնամին պաշարել:

Գորգէզ շուտ մը ձի հեծաւ, եւ սանձը վնասած թեւն անցընելով տեղ մ'առաւ իր զօրաց օղնութեան գնաց, ետեւէն քանի մը ձիաւոր ալ վաղցին եկան: Չիբուուն յանկարծ յարձակիլը թրշնամեաց կարգը բաժնեց, ցրուեց. ան թանձր բաղմութեան մէջ ամէն մէկ տեգի հարուածը՝ մէյ մէկ թշնամի գետինը կը զարնէր: Գորգէզ անանկ եռանդեամբ կը պատերազմէր որ առանց միտ գնելու իր քովիններէն բաժնուելով՝ քիչ մը վերջը իր զինուորներուն յարձակումէն փախչող թշնամիներու բաղմաւթիւնն ետեւը կտրեցին ու պաշարեցին: Աս մեծ

վտանգին ատենը՝ աճապարեց քովի ճամֆան նե-
տուեցաւ, ուր որ աւելի քիչ բազմութիւն կար-
բայց հաղիւ քիչ մը յառաջ դացեր էր, մէյ մ'ալ
տեսաւ որ խումբ մը թշնամիք դերի բռնած կը տա-
նէին զԱնդրէաս աէ Տուերոն, որն որ ձիէն կնայով
թշնամեաց ձեռքն ինկած էր, որոնք զինքը մտաւոր
տաճարը կը տանէին, որպէս զի աստուածներուն
զոհ մատուցանեն: Գորդէղ էր որ ասիկայ կը տես-
նէ՝ շանթի պէս ետեւի կողմանէ վրանին կը հաս-
նի, իր բարեկամը բռնողները կը ցրուէ եւ անոր
քովը կը մօտիկնայ: Տուերոյ աս անյուսալի օգնու-
թենէն սիրտ առնելով քովը կախուած սուրը կը
քաշէ, որն որ թշնամիք անդուռութեամբ ու շփո-
թութեամբ վրան թող տուած էին, առջի ուժով
շատ Մեքսիկացիք դեպինը կը զարնէ կը սպաննէ, եւ
իր նիզակն ու ձին՝ որ մօտերն էին, ձեռք կը բերէ:
Ան ասեն Գորդէղ եւ Տուերոյ քովէ քով դալով նի-
զակներով թշնամեոյն մէջէն կը ճղքեն կանցնին
ու Ապանիացւոց դնդին հետ կը միանան, որն որ
արդէն թշնամիները փախուցած էր: Գորդէղ անմի-
ջապէս փող զարկաւ, իրենց տեղը քաշուելու հրա-
մայեց. զօրքերը սպանութենէ ու կտորածէ յոգ-
նած՝ ետ դարձան. ըրած յաղթութիւննին անով
աւելի ուրախալի եղաւ, որ ամենեւին մարդ չէին
կորսնցուցած, եւ շատ քիչ վերաւոր ունեցած էին:

Աս յարձակումը թէ յարձակողներուն համար-
ձակութեան ու քաջատուութեան կողմանէ եւ թէ
Մեքսիկացւոց սրտտուութեան ու յամառութեան
կողմանէ ան աստիճանի նշանաւոր դէպք մը սե-
պուեցաւ, որ Գլատալացիք ու Մեքսիկացիք ասով
յիշատակն իրենց նկարներովը պահեցին:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423408

21920

Ց Ա Ն Կ

ձ. Գողուլայի ընակաց դաւաճանութիւնն ու պատիժը : 73

ձԱ. Գորգէզ իր արշաւանքը յառաջ կը տանի : — Մէքսիկոյ քաղաքը կը մտնէ : 82

ձԲ. Մէքսիկոյ քաղքին ստորագրութիւնը : 89

ձԳ. Գորգէզ Մոնղեզուման կը բռնէ իր ընակարանը կը տանի եւ հոն կը պահէ : 96

ձԴ. Գուլարուրդային մահուան պատիժը : — Մոնղեզուման յետին նուաստութեան կը հասնի : 103

ձԵ. Բամֆիլոյ Նարվաէզին արշաւանքը : 113

ձԶ. Մէքսիկացոց սոսք ելլելը : 129

ձԷ. Մոնղեզումային մահը : — Տաճարին մէջ սոսկալի պատերազմ : 139

21.920